

Χρήμα και αξία στη μαρξιστική πολιτική οικονομία

Εισαγωγή

Η εργασιακή θεωρία της αξίας αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του μαρξιστικού θεωρητικού συστήματος. Η διατύπωση της θεωρίας από τον Μαρξ τονίζει το συγκεκριμένο ιστορικό χαρακτήρα της καπιταλιστικής οικονομίας, εν αντιθέσει προς την κλασική σχολή, η οποία στο σύνολό της θεωρεί την οικονομία της αγοράς και τον καπιταλισμό ως φυσική κατάσταση της οικονομικής ζωής¹. Η παραμέληση του συγκεκριμένου ιστορικού χαρακτήρα των σχέσεων αγοράς και του καπιταλισμού οδήγησε στην αποτυχία της κλασικής σχολής να αναλύσει την προέλευση της αξίας, του χρήματος και του κεφαλαίου. Στο πρώτο μέρος της παρούσας μελέτης εξετάζεται η μαρξιστική θεωρία της αξίας και τίθενται οι λογικές βάσεις για την εμφάνιση της μορφής του χρήματος. Ακόμα, εξετάζεται η σχέση του χρήματος με την ουσία της αξίας, δηλαδή τον κοινωνικά αναγκαίο εργασιακό χρόνο για την παραγωγή εμπορευμάτων. Το δεύτερο μέρος μελετά τις διάφορες λειτουργίες του χρήματος στα πλαίσια του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος. Τέλος, το τρίτο μέρος εξετάζει το πρόβλημα της πρόωπης ιστορικά παρουσίας του χρήματος και τις συνέπειες αυτού του φαινομένου για τη σχέση χρήματος και εμπορευματικής ανταλλαγής.

1. Χρήμα και μορφές της αξίας

Η θεωρία του Μαρξ για τις μορφές της αξίας

Η ανάλυση της εμπορευματικής ανταλλαγής από τους κλασικούς ουσιαστικά υποθέτει ότι τα εμπορεύματα είναι άμεσα και ανά πάσα στιγμή δυνάμενα να ανταλλάγουν μεταξύ τους. Συνεπώς, παρά τις διαφορές τους σχετικά με τις λειτουργίες του χρήματος, οι κλασικοί συγγραφείς αντιλαμβάνονταν το χρήμα κυρίως ως μέσο ανταλλαγής. Αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο οι κλασικοί οικονομολόγοι δεν κατόρθωσαν να δώσουν απάντηση στο αίνιγμα του χρήματος, δηλαδή στο γιατί το χρήμα μονοπωλεί την άμεση ανταλλαξιμότητα με όλα τα άλλα εμπορεύματα. Ο Μαρξ πρότεινε μια πειστική λύση για το αίνιγμα του χρήματος βασισμένη στη διάκριση ανάμεσα στις μορφές και την ουσία της αξίας. Παρ' όλα αυ-

---

Ο Κώστας Λαπαβίτσας είναι λέκτορας στο Τμήμα Οικονομικών της Σχολής Ανατολικών και Αφρικανικών Μελετών του Παν/μίου του Λονδίνου (SOAS)

τά, η ανάλυση του Μαρξ επηρεάστηκε σημαντικά από την κλασική προσέγγιση στο χρήμα και στα εμπορεύματα, εισάγοντας έτσι ένα βαθμό θεωρητικής έντασης στο έργο του.

Ο Μαρξ (1867, κεφ.1, τμήμα 1) ξεκινάει το πρώτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* υποθέτοντας, σύμφωνα με τον τρόπο των κλασικών, την ύπαρξη άμεσης εμπορευματικής ανταλλαγής. Το ίδιο κεφάλαιο εξάγει το συμπέρασμα ότι η ουσία της αξίας είναι αφηρημένη ανθρώπινη εργασία που αποκρυσταλλώνεται στα εμπορεύματα². Στο δεύτερο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*, και πάλι σύμφωνα με τον κλασικό τρόπο σκέψης, ο Μαρξ παρουσίασε το χρήμα ως λύση στα γνωστά προβλήματα της άμεσης ανταλλαγής. Τα προβλήματα αυτά, όπως ήδη είχε υποστηρίξει ο Μαρξ (1859, σσ. 37-52) σε προηγούμενη μελέτη του, έχουν τις ρίζες τους στην αντίθεση ανάμεσα στην αξία χρήσης και την αξία του εμπορεύματος. Πολύ περιληπτικά, η αξία χρήσης είναι συγκεκριμένη, ενώ η αξία είναι γενική. Ως αξίες τα εμπορεύματα είναι ποιοτικά ίδια, τελείως διαιρετά και ομοιογενή, ενώ ως αξίες χρήσης είναι ποιοτικά διαφορετικά, ατελώς διαιρετά και ανομοιογενή. Η άμεση ανταλλαγή αναπόφευκτα καταρρέει καθώς το καθένα εμπόρευμα προσπαθεί να αποτελέσει ταυτόχρονα αξία χρήσης και αξία. Η κατάρρευση θα μπορούσε να αποφευχθεί εάν ένα εμπόρευμα αντιπροσώπευε την αξία γενικά για όλα τα άλλα: τα εμπορεύματα τότε θα αποτελούσαν αξίες χρήσης σε σχέση με τον εαυτό τους και αξίες σε σχέση με το συγκεκριμένο αυτό εμπόρευμα. Η αυθόρμητη αλληλεπίδραση όλων των άλλων εμπορευμάτων απομονώνει το εμπόρευμα χρήμα, το οποίο εμφανίζεται ως το εμπόρευμα που αντιπροσωπεύει την αξία³. Η ανάλυση αυτή προφανώς καταδεικνύει τη βαθιά επιρροή της κλασικής πολιτικής οικονομίας σε μέρη της νομισματικής θεωρίας του Μαρξ.

Ωστόσο, στο τρίτο μέρος του πρώτου κεφαλαίου του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ επίσης αναπτύσσει μια νέα θεωρία της μορφής της αξίας, η οποία εξηγεί πειστικότερα τη λογική προέλευση του χρήματος⁴. Το αίνιγμα του χρήματος, δηλαδή η μονοπώληση της άμεσης ανταλλαξιμότητας από το χρήμα, αποκρυπτογραφήθηκε σε μια σειρά διαδοχικών βημάτων από τον Μαρξ, ξεκινώντας από την «απλή, απομονωμένη ή τυχαία» μορφή της αξίας (Μαρξ, 1867, σελ. 139). Όταν 20 γυάρδες υφάσματος αιτούνται ανταλλαγή με ένα παλτό (20 γυάρδες υφάσμα = 1 παλτό), το υφάσμα (ενεργό εμπόρευμα) αντιπροσωπεύει τη σχετική μορφή της αξίας. Το παλτό (παθητικό εμπόρευμα), από την άλλη, λειτουργεί ως το υλικό (η αξία χρήσης) στο οποίο εκφράζεται η αξία του υφάσματος. Το παλτό, δηλαδή, αντιπροσωπεύει την ισοδύναμη μορφή της αξίας και αποκτά άμεση ανταλλαξιμότητα με 20 γυάρδες υφάσματος. Είναι προφανές ότι η αίτηση του υφάσματος για ανταλλαγή δεν εγγυάται ούτε την ύπαρξη αντίστροφης αίτησης ούτε τη συγκατάθεση του ιδιοκτήτη του παλτού. Επομένως, η σχέση ανάμεσα στη σχετική και την ισοδύναμη μορφή της αξίας δεν είναι γενικά αντιστρέψιμη. Η ανταλλαγή υλοποιείται μόνο όταν ο ιδιοκτήτης του παλτού (του ισοδύναμου) αποδεχτεί την αίτηση του ιδιοκτήτη υφάσματος (του σχετικού). Αυτή είναι η βασική διαλεκτική της άναρχης διαδικασίας μέσω της οποίας η ανταλλαγή εμπορευμάτων εμφανίζεται ανάμεσα σε ανθρώπους άγνωστους ο ένας στον άλλο, όταν διαφορετικές κοινότητες έρχονται σε επαφή μεταξύ τους στα πρώτα στάδια της ανθρώπινης ιστορίας.

Η άμεση ανταλλαγή του υφάσματος και του παλτού είναι μια συγκεκριμένη συναλλαγή, η οποία μπορεί να μην πραγματοποιηθεί ποτέ. Ο ιδιοκτήτης του υφάσματος του οποίου η αξία εξακολουθεί να παρουσιάζεται στη σχετική της μορφή μπορεί ομοίως να αιτηθεί

ανταλλαγής με διάφορα άλλα εμπορεύματα, όπως τσάι, καφέ, σίτο και χρυσό, το καθένα από τα οποία ενεργεί ως ειδικό ισοδύναμο. Αυτή η δυνατότητα οδηγεί στη εμφάνιση της «συνολικής ή διευρυμένης» μορφής της αξίας (Μαρξ, 1867, σσ. 154-155):

20 γυάρδες ύφασμα	= 1 παλτό
10 γυάρδες ύφασμα	= 5 λίβρες τσάι
5 γυάρδες ύφασμα	= 10 λίβρες καφέ
40 γυάρδες ύφασμα	= 2 τέταρτα (του γαλονιού) σίτου
10 γυάρδες ύφασμα	= 1 ούγγια χρυσού

Η διευρυμένη μορφή της αξίας ήδη καταδεικνύει το μη τυχαίο χαρακτήρα της ανταλλαγής αγαθών. Παρ' όλα αυτά, η σχετική έκφραση της αξίας του υφάσματος είναι ατελής, καθώς η ισοδύναμη πλευρά δεν έχει τέλος, καθιστώντας τη σχετική μορφή της αξίας ένα «ετερόκλητο μωσαϊκό ξεχωριστών και ασύνδετων εκφράσεων της αξίας» (Μαρξ, 1867, σελ. 156). Έτσι το κάθε ισοδύναμο παραμένει ειδικό, μη δυνάμενο να δράσει ως ενιαίο μέσο μέτρησης της σχετικής μορφής της αξίας.

Τα μειονεκτήματα της διευρυμένης μορφής μπορούν να υπερκεραστούν μέσω της «γενικής» μορφής της αξίας (Μαρξ, 1867, σελ. 157). Η τελευταία εμφανίζεται σταδιακά και αργά όταν ένα συγκεκριμένο εμπόρευμα, για παράδειγμα το τσάι, επιλέγεται συχνά από τα άλλα εμπορεύματα για να λειτουργήσει ως ισοδύναμο. Έτσι το τσάι αποκτά μια επιπρόσθετη αξία χρήσης, δηλαδή να είναι άμεσα αποδεκτό στις ανταλλαγές με πολλά άλλα εμπορεύματα⁵. Συνεπώς, οι ιδιοκτήτες άλλων εμπορευμάτων αρχίζουν όλο και περισσότερο να ζητούν την ανταλλαγή των εμπορευμάτων τους με το τσάι. Το τσάι αρχίζει να εμφανίζεται ως η γενικά ισοδύναμη μορφή της αξίας, ολοκληρώνοντας και γενικεύοντας έτσι τη σχετική μορφή της αξίας, καθώς η αξία τώρα εκφράζεται γενικά μέσω ενός ενιαίου μέσου μέτρησης. Η συχνή αίτηση ανταλλαγής εκ μέρους των άλλων εμπορευμάτων αρχίζει να προσδίδει στο τσάι το χαρακτήρα του γενικού ισοδύναμου και του επιτρέπει να προχωρήσει προς τη μονοπώληση της άμεσης ανταλλαξιμότητας⁶:

20 γυάρδες ύφασμα	= 10 λίβρες τσάι
1 παλτό	= 10 λίβρες τσάι
10 λίβρες καφέ	= 2,5 λίβρες τσάι
0,5 τέταρτο σίτου	= 5 λίβρες τσάι
2 ουγγιές χρυσού	= 10 λίβρες τσάι

Οποιοδήποτε εμπόρευμα μπορεί, καταρχήν, να αποτελέσει το γενικό ισοδύναμο. Ωστόσο, η ολοκληρωμένη σχετική μορφή της αξίας αποκτά σταθερότητα και κοινωνική εγκυρότητα μόνο όταν κάποιο συγκεκριμένο αγαθό απομονωθεί ως το γενικό ισοδύναμο. Τα πολύτιμα μέταλλα, κυρίως ο χρυσός, έχουν ιστορικά επιλεγεί για το ρόλο του γενικού ισοδύναμου λόγω των φυσικών τους ιδιοτήτων: διάρκεια ζωής, διαιρετότητα, ομοιογένεια, φορητότητα και ούτω καθεξής. Όταν ο χρυσός σταθεροποιηθεί ως το γενικό ισοδύναμο, τότε εδραιώνεται και η εγχρημάτη μορφή της αξίας ή άλλως η μορφή της τιμής των εμπορευμά-

των (Μαρξ, 1867, σελ. 162). Στην εγχρήματη μορφή της αξίας το χρήμα, ως γενικό ισοδύναμο, γίνεται η κοινωνικά αποδεκτή ανεξάρτητη μορφή της αξίας:

1 γιάδα ύφασμα	= 0,1 ουγγιές χρυσού
1 παλτό	= 2 ουγγιές χρυσού
10 λίβρα καφέ	= 0,05 ουγγιές χρυσού
1 τέταρτο σίτου	= 2 ουγγιές χρυσού
1 λίβρα τσάι	= 0,2 ουγγιές χρυσού

Το κράτος συνήθως καθορίζει την επίσημη υποδιαίρεση των φυσικών ποσοτήτων του εμπορεύματος χρήμα (συνήθως στη βάση του βάρους του μετάλλου). Κλασικό και ιστορικό παράδειγμα είναι η διαίρεση μιας ουγγιάς χρυσού σε 3 στεργλίνες, 17 s και 10,5 d (όπου μια στεργλίνα = 20 s = 24 d) στη Βρετανία. Το κράτος παρέχει το επίσημο μέτρο της τιμής των εμπορευμάτων, αλλά δεν δημιουργεί το ίδιο ούτε το χρήμα ούτε την εγχρήματη μορφή της αξίας.

Για τη μαρξιστική θεωρία της μορφής της αξίας, το χρήμα είναι το αυθόρμητα εμφανιζόμενο στοιχειώδες πλέγμα της άναρχης διαδικασίας της ανταλλαγής. Η θεωρία του Μαρξ παρέχει ακόμα θεμέλια για την ανάλυση των διαφόρων οικονομικών και κοινωνικών λειτουργιών του χρήματος, χωρίς να περιορίζεται στη λειτουργία του απλού μέσου ανταλλαγής. Στην πορεία της ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας πιστωτικό χρήμα εμφανίζεται επίσης αυθόρμητα και υποκαθιστά το χρήμα εμπόρευμα σε ορισμένες λειτουργίες της ανταλλαγής. Ακόμα και όταν το κράτος αναστέλλει τη μεσολάβηση του εμπορεύματος χρήμα στην οικονομική δραστηριότητα, όπως συμβαίνει στο σύγχρονο καπιταλισμό, η αυθόρμητη παρουσία του πιστωτικού χρήματος δεν μπορεί ούτε να ανακοπεί ούτε να ελεγχθεί εύκολα. Το χρήμα σε όλες του τις μορφές παραμένει η ανεξάρτητη μορφή της αξίας στη θέση του γενικού ισοδύναμου. Ωστόσο, η ικανότητα των διάφορων μορφών του χρήματος να αντιπροσωπεύουν επαρκώς την αξία δεν μπορεί να θεωρείται δεδομένη και πρέπει κάθε φορά να αποδεικνύεται τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη.

Η εργασιακή θεωρία της αξίας και η εμπορευματική ανταλλαγή

Για την ανάλυση της μαρξιστικής θεωρίας των μορφών της αξίας καθώς και για την αποσαφήνιση των λογικών σχέσεων ανάμεσα στα αγαθά και στο χρήμα δεν απαιτείται ρητή αναφορά στην ουσία της αξίας ως αφηρημένη εργασία ενσωματωμένη στα αγαθά⁷. Αυτή η παραδοχή δεν αποδυναμώνει την εργασιακή θεωρία της αξίας αλλά, απεναντίας, τονίζει τόσο τη λογική συνοχή της όσο και την κοινωνική αναγκαιότητά της στην καπιταλιστική οικονομία.

Τη μαρξιστική πολιτική οικονομία, εν αντιθέσει προς την κλασική σχολή και το νεοκλασικισμό, απασχολεί κυρίως η κατάδειξη του ιστορικά συγκεκριμένου χαρακτήρα των σχέσεων παραγωγής. Στα τρία πρώτα κεφάλαια του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ αποπειράται να θεμελιώσει λογικά την ουσία της αξίας (ως αποκρυστάλλωση της αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας) εξετάζοντας αποκλειστικά τις σχέσεις ανταλλαγής ανάμεσα στα εμπορεύματα. Η απόπειρα αυτή του Μαρξ αναπόφευκτα δημιούργησε σύγχυση στη μαρξιστική παράδοση

όσον αφορά τις κοινωνικές σχέσεις υπό τις οποίες η εργασία γίνεται αξία. Ο Μαρξ φαίνεται να υποθέτει την ύπαρξη ενός πλήρως αναπτυγμένου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, καθόσον θεωρεί δεδομένη την ελαστική αναδιανομή της εργασίας στην κοινωνία, σε συμφωνία με τις διακυμάνσεις της προσφοράς και της ζήτησης των εμπορευμάτων. Η θεωρητική εξέταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όμως, επιχειρείται από τον Μαρξ στα μέρη του *Κεφαλαίου* τα οποία έπονται της ανάλυσης των εμπορευμάτων, του χρήματος και του μετασχηματισμού του χρήματος σε κεφάλαιο.

Ο Ένγκελς (1895) υποστήριξε ότι τα τρία πρώτα κεφάλαια του *Κεφαλαίου* αντιστοιχούν στην πρόωμη ιστορική παρουσία κοινωνιών βασισμένων στη μικρή εμπορευματική παραγωγή. Το επιχείρημα αυτό του Ένγκελς όμως είναι παραπλανητικό, καθώς υπονοεί την ύπαρξη αταξικών κοινωνιών βασισμένων στην ισότητα στην ιστορική εποχή προ του καπιταλισμού⁸. Θα μπορούσε ίσως ακόμη να υποστηριχτεί ότι στα τρία πρώτα κεφάλαια του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ έκανε την υπόθεση ότι η απλή εμπορευματική ανταλλαγή βασίζεται σε ίσες ποσότητες εργασίας, ούτως ώστε να διευκολύνει τη θεμελίωση της εργασιακής θεωρίας της αξίας και την ανάλυση του καπιταλισμού. Ωστόσο, ούτε αυτό το επιχείρημα αποτελεί επαρκή υπεράσπιση της θεμελίωσης της μαρξιστικής θεωρίας της αξίας, διότι οι υποθέσεις στις κοινωνικές επιστήμες πρέπει να έχουν ιστορική βάση και να μην είναι ιδεατές.

Ένα ακόμα σοβαρό πρόβλημα για την ανάλυση των βασικών αρχών της θεωρίας της αξίας μπορεί να εντοπιστεί σ' αυτό το σημείο. Ο Μαρξ (1867, σελ. 182, καθώς και 1939, σελ. 103) υποστήριξε ότι:

«Τα πράγματα καθεαυτά είναι εξωτερικά προς τον άνθρωπο και συνεπώς μπορούν να εκπιοηθούν. Για να είναι αυτή η εκποίηση αμοιβαία, αρκεί μόνον οι άνθρωποι να συμφωνήσουν υπόρρητα να φέρονται ο ένας στον άλλο ως ατομικοί ιδιοκτήτες των προς εκποίηση πραγμάτων, άρα ακριβώς γι' αυτόν το λόγο ως πρόσωπα ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Αλλά αυτή η σχέση της αμοιβαίας απομόνωσης και αποξένωσης δεν υφίσταται για τα μέλη των πρωτόγονων κοινοτήτων φυσικής προέλευσης, είτε αυτές παίρνουν τη μορφή πατριαρχικής οικογένειας, είτε ενός αρχαίου ινδικού κοινόβιου, είτε ενός κράτους των Ίνκας. Η ανταλλαγή των εμπορευμάτων αρχίζει εκεί που οι κοινότητες έχουν τα σύνορά τους, στα σημεία επαφής τους με άλλες κοινότητες ή με μέλη των τελευταίων».

Αυτό το επιχείρημα είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικό όσον αφορά την προέλευση της εμπορευματικής ανταλλαγής: αυτή πηγάζει από τις σχέσεις ανάμεσα σε κοινότητες και όχι από το εσωτερικό μιας κοινότητας. Ωστόσο, η εργασιακή θεωρία της αξίας κυρίως καταπιάνεται με τις κοινωνικές σχέσεις που εμπλέκονται στην ανταλλαγή του περιοδικού προϊόντος της εργασίας μέσα σε μια κοινωνία (ή μια εθνική οικονομία). Εάν η αρχαία πηγή της εμπορευματικής ανταλλαγής βρίσκεται στις διακοινοτικές οικονομικές επαφές, όπως προτείνει ο ίδιος ο Μαρξ, τότε η λογική θεμελίωση της εγχρήματης μορφής της αξίας πάνω στις ενδοκοινοτικές σχέσεις της εργασίας (όπως αυτές ανακεφαλαιώνονται στην εργασιακή θεωρία της αξίας) είναι ιδιαίτερα προβληματική.

Η λογική θεμελίωση των μορφών της αξίας και η ερμηνεία της αυθόρμητης εμφάνισης του χρήματος δεν μπορούν να βασιστούν στην ουσία της αξίας ως αποκρυσταλλωμένη εργασία. Οι μορφές της αξίας πηγάζουν από την κοινή ιδιότητα των εμπορευμάτων να αιτού-

νται ανταλλαγή και μπορούν να γίνουν κατανοητές ανεξάρτητα από την ουσία της αξίας. Όλες οι μορφές της αξίας υπονοούν την ύπαρξη ποσοτικών σχέσεων (λόγων ανταλλαγής) ανάμεσα στα εμπορεύματα. Οι σχέσεις αυτές γεννούν τις σχετικές τιμές όταν έχει πια εγχαθιδρευθεί η εγχρημάτη μορφή της αξίας. Είναι ωστόσο φανερό από τα παραδείγματα που συζητήθηκαν παραπάνω ότι η αίτηση για ανταλλαγή από τις 20 γυάρδες υφάσματος προς ένα παλτό, προς δυο ουγγιές χρυσού ή προς 7 στερλίνες 15 s και 9 d, πάντα περιέχει ένα στοιχείο υποκειμενικής προσδοκίας, το οποίο πρέπει να ελέγχεται κοινωνικά και να αποκτά αντικειμενική εγκυρότητα μέσα από την πραγματική διαδικασία ανταλλαγής. Οι υποκειμενικές αιτήσεις ανταλλαγής και οι τιμές που πηγάζουν απ' αυτές δεν στηρίζονται σε πλήρως εδραιωμένες αξίες. Οι τιμές των αγαθών οι οποίες σχηματίζονται με τέτοιο τρόπο συνεχώς επιδέχονται κοινωνική διόρθωση και κανονικοποιούνται μέσω τη διαδικασίας της επαναλαμβανόμενης αγοραίας ανταλλαγής.

Όλες οι κοινωνίες ασκούν κάποια οικονομία του χρόνου που αφιερώνουν στην επαναλαμβανόμενη παραγωγή αγαθών. Ο Μαρξ (1939, σελ. 173) υποστηρίζει ότι:

«Οικονομία χρόνου, σ' αυτό τελικά ανάγεται η οποιαδήποτε οικονομία. Η κοινωνία παρομοίως πρέπει να διανέμει το χρόνο της όχι άσκοπα ούτως ώστε να επιτύχει παραγωγή επαρκή για τις συνολικές της ανάγκες».

Μια κοινωνία δεν μπορεί να αγνοεί εντελώς το μέρος του χρόνου που αφιερώνει στην παραγωγή αγαθών τα οποία ανταλλάσσονται συχνά και κατ' επανάληψη. Εάν όμως ο πυρήνας της κοινωνικής αναπαραγωγής χαρακτηρίζεται από μη αγοραίες κοινοτικές σχέσεις, τότε δεν υφίσταται καμιά κοινωνική πίεση για να επιτευχθεί μέσω των τιμών των εμπορευμάτων η πλήρης κάλυψη του κοινωνικού κόστους εκφρασμένου σε χρόνο εργασίας. Για να το θέσουμε αλλιώς, παρόλο που οι τιμές των εμπορευμάτων κανονικοποιούνται μέσω της επαναλαμβανόμενης ανταλλαγής, δεν υπάρχει κανένας κοινωνικός μηχανισμός που να εγγυάται το συστηματικό μετασχηματισμό του χρόνου εργασίας σε αξία και την εξοικονόμηση του κοινωνικού χρόνου μέσω των τιμών των εμπορευμάτων.

Οι καπιταλιστικές συνθήκες παραγωγής, όπως εξηγεί ο Μαρξ στο πρώτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*, βασίζονται στην παραγωγή της υπεραξίας μέσω της εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας στη διαδικασία της παραγωγής. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι μορφές της αξίας σχετίζονται με την ουσία της αξίας, δηλαδή οι καπιταλιστικές τιμές των εμπορευμάτων σχετίζονται με την κοινωνικά απαραίτητη εργασία που ενσωματώνεται στα αγαθά. Ο συγκεκριμένος χαρακτήρας των καπιταλιστικών εμπορευματικών τιμών πηγάζει από την ακόλουθη θεμελιώδη καπιταλιστική κοινωνική απαίτηση: οι τιμές πρέπει να διασφαλίζουν τόσο την πλήρη αντικατάσταση του κόστους σε χρόνο εργασίας όσο και την αναλογική διανομή του απλήρωτου χρόνου εργασίας (υπεραξία) ανάμεσα στα ανταγωνιζόμενα κεφάλαια.

Η θεμελιώδης κοινωνική απαίτηση που αναφέρθηκε παραπάνω προκύπτει από την ίδια τη λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας. Η αξία ενός καπιταλιστικά παραγόμενου αγαθού, i , συνίσταται σε παρελθούσα εργασία που συνεισφέρουν τα μέσα παραγωγής (τα οποία και αποτελούν κόστος παραγωγής), δηλαδή c_i , καθώς και στη νέα εργασία που δημιουργείται κατά την παραγωγή, δηλαδή ($v_i + s_i$), όπου v_i είναι μέρος απαραίτητο για την

αντικατάσταση της αξίας της εργασιακής δύναμης (η οποία και αποτελεί κόστος της παραγωγής), ενώ s_i είναι το πλεονάζον μέρος. Για να συνεχιστεί η καπιταλιστική παραγωγή (ή για μην καταρρεύσει μια καπιταλιστική επιχείρηση), ο καπιταλιστής πρέπει να καλύψει τουλάχιστον το κόστος των μέσων παραγωγής και του εργατικού δυναμικού ($c_i + v_i$) μέσω της πώλησης του προϊόντος. Είναι κοινωνικά απαραίτητο να καλύπτουν οι καπιταλιστικές τιμές εμπορευμάτων τουλάχιστον το χρόνο εργασίας που αποτελεί κόστος παραγωγής του αγαθού. Είναι φανερό, βέβαια, ότι μεγάλο φάσμα τιμών εκπληρώνει αυτή η συνθήκη, άρα αυτή δεν είναι αυστηρά προσδιοριστική των καπιταλιστικών τιμών. Η σχέση των τελυταίων με την ουσία της αξίας προσλαμβάνει μεγαλύτερη ακρίβεια μόνο αφού εξεταστεί η τάση εξίσωσης του ποσοστού του κέρδους ανάμεσα σε διαφορετικά κεφάλαια, κάτι το οποίο αναλύεται σύντομα παρακάτω.

Η διαδικασία εξίσωσης του κέρδους είναι ουσιαστικά η κατ' αναλογία αναδιανομή της συνολικά παραγόμενης υπεραξίας ανάμεσα στα επιμέρους κεφάλαια. Όσο το κεφάλαιο μπορεί να κινηθεί ελεύθερα, όλα τα ανταγωνιζόμενα κεφάλαια που συμμετείχαν στην παραγωγή και διακίνηση του περιοδικού προϊόντος λαμβάνουν αναλογικά το ίδιο μερίδιο από τη συνολικά διαθέσιμη υπεραξία. Για να πραγματοποιηθεί αυτό, θα πρέπει τα εμπορεύματα να αποκτήσουν τιμές παραγωγής. Αυτές συνίστανται σε κόστος (η αναπλήρωση του $c_i + v_i$, το οποίο και αποτελεί το κεφάλαιο που επενδύθηκε για να αρχίσει η παραγωγή) συν το μέσο κέρδος (ένα μέρος της συνολικής υπεραξίας, το οποίο ισούται με το επενδυμένο κεφάλαιο πολλαπλασιασμένο με το μέσο ποσοστό κέρδους). Οι τιμές της παραγωγής ενεργούν ως κέντρα βάρους για τις συνεχώς κυμαινόμενες αγοραίες τιμών των εμπορευμάτων. Συνεπώς, οι καπιταλιστικές εμπορευματικές τιμές, παρόλο που σχετίζονται άμεσα με την ενσωματωμένη στα εμπορεύματα εργασία, δεν είναι ανάλογες της αξίας των εμπορευμάτων. Η οικονομία του χρόνου στην καπιταλιστική παραγωγή των αγαθών επιτελείται σαφώς μέσω των εμπορευματικών τιμών, αλλά με τρόπο συγκεκριμένο ο οποίος και αποκλείει την ύπαρξη άμεσης αντιστοιχίας ανάμεσα στις τιμές και τις αξίες. Αυτή ακριβώς είναι και η έννοια με την οποία ο νόμος της αξίας επιτυγχάνει την πλήρη του ανάπτυξη σε συνθήκες καπιταλισμού.

2. Οι λειτουργίες και οι μορφές του χρήματος

Η θεωρητική θεμελίωση της προέλευσης του χρήματος από τον Μαρξ κατέστησε δυνατή την παρουσίαση των λειτουργιών του χρήματος σε όλη τους την πολυπλοκότητα. Η βασική αναλυτική αρχή στο σημείο αυτό είναι ότι το χρήμα, ακριβώς επειδή είναι ο ανεξάρτητος εκπρόσωπος της αξίας, πρέπει να επιτελεί συγκεκριμένες λειτουργίες στην καπιταλιστική οικονομία. Με άλλα λόγια, το τι κάνει το χρήμα πηγάζει από τι είναι το χρήμα. Απεναντίας, για τα νεοκλασικά οικονομικά ισχύει το αντίθετο: χρήμα είναι ό,τι λειτουργεί ως χρήμα. Οτιδήποτε μπορεί να επιτελέσει ορισμένες λειτουργίες που προσδιορίζονται από την αφηρημένη οικονομική ανάλυση, θεωρείται χρήμα. Η μαρξιστική ανάλυση όμως καθορίζει αυστηρή σειρά στις λειτουργίες του χρήματος, η οποία προκύπτει από το τι είναι χρήμα και παρέχει τις λογικές βάσεις για την περαιτέρω ανάπτυξη των μορφών του χρήματος.

Για να κατανοηθεί η πορεία της εξέλιξης του χρήματος από εμπόρευμα σε κρατικό χρήμα αναγκαστικής κυκλοφορίας και σε πιστωτικό χρήμα, πρέπει να αναλυθεί η αντιστοιχία ανάμεσα στις ιδιαίτερες μορφές του χρήματος και τις λειτουργίες που το χρήμα καλείται να επιτελέσει στην καπιταλιστική ανταλλαγή.

Μέτρηση της αξίας

Η πρώτη λειτουργία της ανεξάρτητης μορφής της αξίας είναι να χρησιμεύσει ως το υλικό στο οποίο εκφράζονται και συνεπώς μετρούνται οι αξίες των εμπορευμάτων. Η μέτρηση της αξίας συντελείται άμεσα στο σώμα του χρήματος εμπόρευμα: μια ποσότητα χρυσού τίθεται ως το ισοδύναμο της αξίας ενός εμπορεύματος μέσα από τη διαδικασία που αναλύσαμε παραπάνω. Δεδομένου ότι η έκφραση της αξίας του εμπορεύματος σε όρους χρήματος εμπεριέχει πάντα μια λιγότερο ή περισσότερο υποκειμενική διάσταση, ο επαναλαμβανόμενος μετασχηματισμός των αγαθών σε χρήμα (ή η αποτυχία του) είναι απαραίτητος ώστε να επικυρωθεί και να διορθωθεί η ατομική έκφραση των αξιών σε χρήμα. Με τον τρόπο αυτό η λειτουργία του χρήματος ως μέτρου αξίας αποκτά συγκεκριμένο κοινωνικό περιεχόμενο.

Ο καθορισμός της μονάδας των τιμών δεν πρέπει να συγχέεται με τη λειτουργία της μέτρησης της αξίας. Η μονάδα των τιμών πηγάζει από την επισημοποίηση κάποιας συμβατικής διαίρεσης του υλικού του εμπορεύματος χρήμα, όπως αυτή που εισήγαγε το βρετανικό κράτος στον κλασικό καθορισμό των υποδιαίρεσεων της ογγιάς χρυσού που προαναφέρθηκε. Με δεδομένη τη μονάδα τιμών εκπεφρασμένη στο σώμα του εμπορεύματος χρήμα, οι αξίες των αγαθών διαιρούμενες από την αξία του εμπορεύματος χρήμα μας παρέχουν το λογιστικό σύστημα των τιμών. Για τον Μαρξ (1859, σσ. 79-80 και 1939, σσ. 791-802), έπεται ότι το λογιστικό σύστημα τιμών, παρόλο που προφανώς είναι ένα αφηρημένο αριθμητικό εποικοδόμημα, έχει πραγματική κοινωνική θεμελίωση στο σύστημα των αξιών των εμπορευμάτων. Επιπλέον, η θεμελίωση αυτή του συστήματος των τιμών είναι ανεξάρτητη του καθορισμού της μονάδας των τιμών. Έπεται, τέλος, ότι στην πράξη ο μετασχηματισμός των αφηρημένων τιμών σε συγκεκριμένες ποσότητες της χρηματικής μονάδας δεν μπορεί ποτέ να θεωρηθεί δεδομένος και είναι μια άκρως αβέβαιη διαδικασία.

Ένα περίπλοκο θέμα που προκύπτει σ' αυτό το σημείο είναι εάν η ανάλυση του Μαρξ υπονοεί ότι το χρήμα πρέπει να έχει το ίδιο αξία, ώστε να μετράει τις αξίες των εμπορευμάτων και να θέτει τις τιμές. Αποτελεί το εμπόρευμα χρήμα τη μόνη επαρκή μορφή του χρήματος για τη συγκρότηση του λογιστικού συστήματος των τιμών⁹; Μια απάντηση σ' αυτή την ερώτηση πηγάζει από τη λειτουργία του ίδιου του εμπορεύματος χρήμα υπό καπιταλιστικές συνθήκες. Όπως τονίσαμε προηγουμένως, οι καπιταλιστές παραγωγί εμπορευμάτων πρέπει να κερδίζουν το μέσο ποσοστό κέρδους. Έτσι τα εμπορεύματά τους ανταλλάσσονται με τα άλλα εμπορεύματα και με το χρήμα στη βάση των τιμών παραγωγής και όχι αναλογικά με την αξία της ενσωματωμένης σ' αυτά εργασίας. Έπεται ότι η αναδιανομή της υπεραξίας ανάμεσα στα ανταγωνιζόμενα κεφάλαια είναι αναπόφευκτη στη διαδικασία της καπιταλιστικής ανταλλαγής: κεφάλαια των οποίων η οργανική σύνθεση (δηλαδή ο λόγος c_1/v_1) είναι άνω του μέσου όρου αποσπούν μεγαλύτερη υπεραξία απ' αυτή που παρήγαγαν. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και για κεφάλαια με ταχύτητα ανακύκλωσης (speed of turnover) χαμηλότερη του μέσου όρου. Το αντίθετο ισχύει για κεφάλαια με χαμηλή οργανι-

κή σύνθεση ή υψηλή ταχύτητα ανακύκλωσης. Πρόκειται, δηλαδή, για παίγνιο μηδενικού αποτελέσματος ανάμεσα στα ανταγωνιζόμενα κεφάλαια, καθώς απλά γίνεται αναδιανομή της υπάρχουσας υπεραξίας ανάμεσά τους. Τώρα, εάν το χρήμα αποτελεί το ίδιο ένα εμπόρευμα ή όχι και αν έχει το ίδιο αξία ή όχι, δεν έχει καμιά σημασία για την αναδιανομή της υπεραξίας ανάμεσα στα ανταγωνιζόμενα κεφάλαια. Οι λογιστικές τιμές που καθιστούν δυνατή την όλη διαδικασία εξαρτώνται από το ύψος του μέσου ποσοστού κέρδους, την οργανική σύνθεση των ανταγωνιζόμενων κεφαλαίων και την ταχύτητα της ανακύκλωσης. Δεν υπάρχει κανένας λόγος για τον οποίο αυτές οι λογιστικές τιμές δεν μπορούν να καθοριστούν σε μονάδες χρήματος που δεν εμπεριέχει αξία.

Για να προχωρήσουμε την ανάλυση λίγο παραπέρα, ας υποθέσουμε ότι το εμπόρευμα χρήμα παράγεται καπιταλιστικά, άρα έχει και το ίδιο τιμή παραγωγής. Έπεται ότι το λογιστικό σύστημα τιμών στηρίζεται πιο άμεσα στην τιμή παραγωγής παρά στην αξία του χρήματος. Δεδομένης της προηγούμενης ανάλυσης, έπεται ακόμη ότι η αξία του χρήματος και η ποσότητα που κατά σύμβαση ορίζεται ως λογιστική μονάδα δεν μπορούν να είναι ευθέως ανάλογες. Όταν, για παράδειγμα, το εμπόρευμα χρήμα είναι χρυσός παραγόμενος με οργανική σύνθεση κεφαλαίου κατώτερη του μέσου όρου, οι τιμές των αγαθών είναι γενικά υψηλότερες από την περίπτωση που ο χρυσός παράγεται με οργανική σύνθεση ανώτερη του μέσου όρου. Οι υψηλότερες ή χαμηλότερες τιμές μεταβάλλουν την αγοραστική δύναμη του χρυσού σε σχέση με τα άλλα εμπορεύματα και οδηγούν στην απαιτούμενη μεταβίβαση υπεραξίας. Είναι και πάλι σαφές ότι, παρόλο που ο σχηματισμός των λογιστικών τιμών μπορεί σε πρώτη προσέγγιση να παρουσιαστεί ως η απλή διαίρεση των αξιών των εμπορευμάτων με την αξία της μονάδας του χρήματος, υπό καθαρά καπιταλιστικές συνθήκες η έκφραση της αξίας στις λογιστικές τιμές έχει μια ιδιαίτερα διαμεσολαβημένη και καθόλου άμεση σχέση με την αξία του χρήματος. Υπάρχει λοιπόν πραγματικός και νοηματικός χώρος για τη διαμόρφωση των λογιστικών τιμών από χρήμα που δεν έχει το ίδιο αξία.

Το τελικό συμπέρασμα είναι ότι το εμπόρευμα χρήμα υπό καπιταλιστικές συνθήκες παραγωγής και ανταλλαγής αποδίδει την αξία ως τιμή μέσω μιας σειράς διαμεσολαβήσεων. Οι τιμές παραγωγής είναι το αποτέλεσμα της μετακίνησης του κεφαλαίου προς αναζήτηση υψηλότερου κέρδους και επιτρέπουν την αναδιανομή της συνολικής υπεραξίας ανάμεσα στα στοιχεία του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Εάν η μονάδα μέτρησης των τιμών εμπεριέχει ή όχι αξία, δεν έχει καμιά σημασία για το σχηματισμό των σχετικών τιμών παραγωγής. Μια λογιστική μονάδα χωρίς αξία, όπως τα σύγχρονα μη μετατρέψιμα σε χρυσό τραπεζογραμμάτια, μπορεί εξίσου να διαφοροφώσει καπιταλιστικές τιμές παραγωγής. Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει και ότι μια τέτοια μονάδα μπορεί να προσδιορίσει το συνολικό επίπεδο τιμών των εμπορευμάτων, εν αντιθέσει προς τις επιμέρους τιμές. Στο θέμα αυτό το χρήμα που δεν έχει το ίδιο αξία αντιμετωπίζει ουσιαστικές δυσκολίες, λογικές και πρακτικές, οι οποίες γίνονται ιδιαίτερα σοβαρές όταν απουσιάζει παντελώς το εμπόρευμα χρήμα. Η εξέταση αυτών των δυσκολιών συνιστά ένα μεγάλο μέρος της ακόλουθης ανάλυσης.

Μέσο ανταλλαγής (ή μέσο αγοράς)

Η δεύτερη λειτουργία του χρήματος είναι να διαμεσολαβεί την ανταλλαγή των εμπορευμάτων. Αυτή είναι και η μόνη λειτουργία του χρήματος που ανήκει καθαρά στην απλή

διαδικασία της αγοράς και η μόνη που είναι γενικά αποδεκτή από όλες τις οικονομικές σχολές. Για τον Μαρξ (1867, σελ. 200), ο χαρακτηριστικός τύπος της απλής διακίνησης των αγαθών στη σφαίρα της ανταλλαγής είναι αγαθό (C_1) - χρήμα (M) - αγαθό (C_2) ή πώληση - αγορά¹⁰. Η χαρακτηριστική μορφή του μέσου ανταλλαγής είναι το «συνάλλαγμα» (сирпены), συχνά με τη μορφή μεταλλικού νομίσματος. Παρόλο που η πιθανότητα της ιδιωτικής κοπής νομίσματος δεν μπορεί να αποκλειστεί τελείως, η κοπή νομίσματος παραδοσιακά αποτελεί δραστηριότητα του κράτους, αφού το κράτος μπορεί να επιβάλλει τη μέγιστη κοινωνική αποδοχή για το νόμισμα. Σύμφωνα με τον Μαρξ (1867, σσ. 221-222), «η δουλειά της κοπής νομίσματος, όπως ο καθορισμός του μέτρου των τιμών, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του κράτους».

Μέσα στη σφαίρα της ανταλλαγής (ή διακίνησης) το νόμισμα χαρακτηρίζεται από αδιάκοπη κίνηση, ενώ τα αγαθά απλώς εισέρχονται και εξέρχονται¹¹. Η πορεία που ακολουθεί ένα συγκεκριμένο νόμισμα στη σφαίρα ανταλλαγής απαρτίζεται από μια σειρά κινήσεων από συναλλαγή σε συναλλαγή και η οποία δεν έχει καθορισμένη μορφή. Συνεπώς, η έννοια της ταχύτητας της νομισματικής κυκλοφορίας εμφανίζεται φυσικά και αυθόρμητα σε σχέση με το μέσο ανταλλαγής. Για τον Μαρξ (1939, σσ. 186-187), η ταχύτητα νομισματικής κυκλοφορίας είναι ο μέσος όρος συναλλαγών ανά μονάδα χρήματος στην κάθε περίοδο, καθοριζόμενη από θεσμικούς, γεωγραφικούς και εθιμικούς παράγοντες.

Το χρήμα στη σφαίρα της ανταλλαγής χαρακτηρίζεται και από ποσότητα. Ο Μαρξ (1867, σελ. 237) υποστηρίζει ότι η απαραίτητη ποσότητα χρήματος στην ανταλλαγή είναι ευθέως ανάλογη της αξίας των εμπορευμάτων και αντιστρόφως ανάλογη της αξίας και της ταχύτητας κυκλοφορίας του χρήματος¹². Σ' αυτό το σημείο η ανάλυση του Μαρξ παρομοιάζει μ' αυτή των κλασικών και ιδίως του Ρικάρντο. Ο Μαρξ όμως διαχωρίζει τη θέση του απ' αυτή του Ρικάρντο στο ερώτημα πώς η υπαρκτή ποσότητα του εμπορεύματος χρήμα σχετίζεται με την απαραίτητη ποσότητα στη ανταλλαγή. Ενώ για τον Ρικάρντο η προσφορά μεταλλικού χρήματος είναι εξωγενής, για τον Μαρξ οι ανάγκες της κυκλοφορίας καλύπτονται από την παραγωγή εμπορεύματος χρήματος αλλά και από τις ποσότητες αποθησαυρισμένου χρήματος. Για τον Μαρξ (1867, σσ. 231-232), η μεταλλική κυκλοφορία προϋποθέτει την ύπαρξη ποσοτήτων αποθησαυρισμένου χρήματος έξω από τη σφαίρα ανταλλαγής (όπως και χρήμα σε μορφή μετάλλου που θα μπορούσε εύκολα να νομισματοποιηθεί). Το αποθησαυρισμένο χρήμα δρα ως ρυθμιστής της ποσότητας του κυκλοφορούντος χρήματος, απορροφώντας τις υπερβάλλουσες ποσότητες και καλύπτοντας τις ελλείψεις. Ο αποθησαυρισμός είναι ένας μηχανισμός εξωγενής ως προς τη νομισματική κυκλοφορία, αλλά ενδογενής ως προς την οικονομική αναπαραγωγή συνολικά, ο οποίος καθιστά δυνατή την εξισορρόπηση της υπαρκτής και της αναγκαίας ποσότητας κυκλοφορούντος μεταλλικού χρήματος. Το σημείο αυτό είναι ουσιώδες για την απόρριψη από μέρους του Μαρξ της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος. Διά μέσου του αποθησαυρισμού, η ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος καθορίζεται από τις τιμές των αγαθών.

Πρέπει εδώ να τονιστεί ότι ο Μαρξ ως ένα βαθμό δέχτηκε την κλασική (κυρίως ρικαρντιανή) άποψη ότι το χρήμα είναι ένα «πέπλο» επί της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, αλλά με μια πολύ περιορισμένη έννοια. Όταν κανείς ισχυρίζεται, όπως κάνει ο Μαρξ, ότι οι τιμές καθορίζουν την ποσότητα του χρήματος, εξυπακούεται ότι το πρωταρχικό οικονο-

μικό φαινόμενο στη σφαίρα της ανταλλαγής είναι η διακίνηση των εμπορευμάτων και όχι του χρήματος. Η κίνηση των εμπορευμάτων αποτελεί εκ των ων ουκ άνευ για την καπιταλιστική αναπαραγωγή, ενώ η αδιάκοπη κίνηση του χρήματος αποτελεί δευτερεύουσα διαδικασία που καθορίζεται από την κίνηση των αγαθών (Μαρξ, 1867, σσ. 210-212). Ταυτόχρονα όμως, όπως θα δούμε διεξοδικότερα παρακάτω, για τον Μαρξ το χρήμα λειτουργεί και έξω από την ανταλλαγή και μ' αυτή την έννοια αποτελεί κάθε άλλο παρά ένα «πέπλο» επί της οικονομικής δραστηριότητας.

Η ικανότητα του εμπορεύματος χρήμα να ανταπεξέρχεται επαρκώς στις απαιτήσεις της λειτουργίας του μέσου ανταλλαγής δεν είναι εκ των πρότερων εγγυημένη. Η κυκλοφορία του χρήματος αναπόφευκτα συνεπάγεται τη φθορά του νομίσματος λόγω τριβής και μπορεί να ενθαρρύνει την ηθελημένη ελάττωση του βάρους του μέσω ψαλιδίσματος, ελαφριάς τριβής και άλλων παράνομων μεθόδων. Έτσι, το κυκλοφορούν χρήμα έχει λιγότερο βάρος και συνεπώς λιγότερη αξία απ' αυτή που υποτίθεται ότι θα έπρεπε να έχει. Παρ' όλα αυτά, όσο η αλλοίωση δεν είναι ιδιαίτερα βαριά, το νόμισμα εξακολουθεί να διευκολύνει την ανταλλαγή των αγαθών. Για τον Μαρξ (1859, σσ.108-114), αυτό είναι εφικτό γιατί στην απλή κυκλοφορία, $C_1 - M - C_2$, το χρήμα απλώς εμφανίζεται φευγαλέα ανάμεσα στα δυο εμπορεύματα και έτσι η υλική του ουσία καθίσταται ασήμαντη. Το απαξιωμένο νόμισμα μπορεί να λειτουργήσει ως νόμισμα πλήρους βάρους, στην πράξη συμβολίζοντας το κανονικό νόμισμα. Η διαδικασία της ανταλλαγής από μόνη της δημιουργεί χώρο για την εμφάνιση συμβολικού χρήματος.

Σωστά σύμβολα του εμπορεύματος χρήμα (νομίσματα από ευτελές μέταλλο ή χαρτιά χωρίς ενσωματωμένη αξία) κατά κανόνα εκδίδονται από το κράτος και αποτελούν κρατικό χρήμα αναγκαστικής κυκλοφορίας, όπως τα Assignats της Γαλλικής Επανάστασης. Παρομοίως με το εμπόρευμα χρήμα, το συμβολικό χρήμα αναγκαστικής κυκλοφορίας κινείται αδιάκοπα σε μια πορεία συνδεδεμένων συναλλαγών που δεν έχει καθορισμένο σχήμα. Ενώ όμως η υπαρκτή ποσότητα του κυκλοφορούντος εμπορεύματος χρήμα ρυθμίζεται από τις αποθησαυρισμένες ποσότητες του εκτός της σφαίρας της ανταλλαγής, η ποσότητα του χρήματος αναγκαστικής κυκλοφορίας ρυθμίζεται από το κράτος. Όταν το κράτος εκδίδει συστηματικά και γρήγορα τέτοιο χρήμα, η ποσότητά του στην κυκλοφορία συνεχώς αυξάνεται.

Υπάρχουν δυο βασικοί λόγοι για τους οποίους το χρήμα αναγκαστικής κυκλοφορίας είναι ακατάλληλο για αποθησαυρισμό κι έτσι δεν μπορεί να εγκαταλείψει τη σφαίρα της ανταλλαγής. Πρώτον, το χρήμα αυτό δεν εμπεριέχει ενσωματωμένη αξία. Δεύτερον, το χρήμα αυτό δεν έχει οργανική σύνδεση με το πιστωτικό σύστημα και τη διαδικασία πραγματικής συσσώρευσης του κεφαλαίου. Εν αντιθέσει προς το χρήμα αναγκαστικής κυκλοφορίας, το πιστωτικό χρήμα που εκδίδεται από τράπεζες έχει οργανική σύνδεση τόσο με το πιστωτικό σύστημα όσο και με την πραγματική συσσώρευση. Το πιστωτικό χρήμα, ακόμα και όταν το κράτος παρεμβαίνει ενεργά στη δημιουργία του, διατηρεί την οργανική του σύνδεση με το πιστωτικό σύστημα, γεγονός που επιτρέπει να έχει οικονομικό ρόλο έξω από τη σφαίρα της ανταλλαγής. Το χρήμα αναγκαστικής κυκλοφορίας αποκτά κοινωνική εγκυρότητα μόνο λόγω της έγκρισης του κράτους. Ενώ όμως η κρατική έγκριση επιτρέπει στο χρήμα αναγκαστικής κυκλοφορίας να κυκλοφορεί, δεν μπορεί και να του δημιουργήσει κάποιον οικονομικό ρόλο εκτός της σφαίρας της ανταλλαγής, εκτός της άνευ ιδιαίτερης σημα-

σίας εξαιρέσης να απαιτηθεί να γίνονται όλες οι πληρωμές προς το κράτος (πάνω απ' όλα οι φόροι) σε τέτοιο χρήμα.

Ο ουσιαστικά αυθαίρετος καθορισμός της ποσότητας του χρήματος αναγκαστικής κυκλοφορίας επηρεάζει σημαντικά την ικανότητά του να λειτουργήσει ως μονάδα μέτρησης των τιμών. Το χρήμα αυτό είναι σύμβολο του εμπορεύματος χρήμα και η ποσότητά του «αντικαθιστά» την αναγκαία ποσότητα χρυσού στην κυκλοφορία, όπως η τελευταία ορίζεται από τις αξίες των εμπορευμάτων, την ταχύτητα νομισματικής κυκλοφορίας και την αξία του εμπορεύματος χρήμα. Οι αξίες των εμπορευμάτων μετρούνται σε ποσότητες χρυσού, αλλά εκφράζονται ως τιμές σε ποσά χρήματος αναγκαστικής κυκλοφορίας που συμβολίζουν ποσότητες χρυσών νομισμάτων. Εάν ο λόγος συμβολισμού είναι ένα προς ένα, δηλαδή η δεδομένη μονάδα χρήματος αναγκαστικής κυκλοφορίας συμβολίζει μια δεδομένη μονάδα χρυσού (π.χ. μια λίρα στερλίνα ή ένα τέταρτο ουγγιάς χρυσού), το λογιστικό σύστημα των τιμών δεν διαταράσσεται. Εάν όμως το κράτος επαυξάνει τη ποσότητα του χρήματος αυθαίρετα, ενώ η αναγκαία στην κυκλοφορία ποσότητα χρυσού παραμένει η ίδια, ο λόγος συμβολισμού φθίνει. Κατά συνέπεια, παρόλο που οι αξίες των εμπορευμάτων παραμένουν σταθερές, οι τιμές εκπεφρασμένες σε όρους χρήματος αναγκαστικής κυκλοφορίας αυξάνουν. Το φαινόμενο αυτό αποτελεί καθαρό πληθωρισμό, ο οποίος μπορεί να οδηγήσει σε υπερπληθωρισμό εάν το κράτος επιμείνει στην έκδοση χρήματος αναγκαστικής κυκλοφορίας. Ο πληθωρισμός αποτελεί χαρακτηριστικό φαινόμενο ανεπάρκειας του χρήματος αναγκαστικής κυκλοφορίας όσον αφορά τη λειτουργία της μέτρησης της αξίας και καθορισμού των τιμών. Η απλή μορφή της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος έχει σημαντική δυνατότητα ερμηνείας του καθαρού πληθωρισμού.

Το χρήμα ως χρήμα

Το χρήμα ως ανεξάρτητη μορφή της αξίας έχει επίσης οικονομικές λειτουργίες που δεν καθορίζονται αποκλειστικά σε σχέση με τη διαδικασία της ανταλλαγής. Επιτελώντας τις λειτουργίες αυτές το χρήμα αποκαλύπτει την πολυπλοκότητα του κοινωνικού του ρόλου, πολύ πέραν της απλής διευκόλυνσης της ανταλλαγής των αγαθών. Ο Μαρξ συνοψίζει τις λειτουργίες αυτές ως αποθησαυρισμό, μέσο πληρωμής και παγκόσμιο χρήμα και τις συμπεριλαμβάνει όλες στον ευρύ ορισμό «το χρήμα ως χρήμα».

α. Αποθησαυρισμός

Εκτός από την κατάσταση συνεχούς κίνησης, το χρήμα μπορεί πάντα να βρεθεί και σε κατάσταση ακινησίας. Με άλλα λόγια, το χρήμα και κυκλοφορεί και αποθησαυρίζεται. Κατά τον Μαρξ (1885, σσ.158-159, 152-165, 572-574, 410-412), υπάρχουν αρκετές δομικές αιτίες λόγω των οποίων ο αποθησαυρισμός λαμβάνει χώρα στον κύκλο της αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Ο αποθησαυρισμός χρήματος για προληπτικούς σκοπούς επιτρέπει στους κατόχους εμπορευμάτων να αντιμετωπίζουν επιτυχώς απρόβλεπτες διακυμάνσεις τιμών των αγαθών. Ακόμη η συνήθως ανώμαλη και αποσπασματική μορφή της ροής των επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου, όπως και της χρηματοποίησης της υπεραξίας, συνεπάγονται την εμφάνιση παροδικώς ανενεργών ποσοτήτων χρήματος. Τέλος, η επιτακτική ανάγκη για τη συνέχιση της παραγωγής κατά τη διάρκεια του χρόνου που

απαιτείται για την πώληση του τελικού προϊόντος καθιστά απαραίτητη την παρακράτηση αποθησαυρισμένου χρήματος για τον καπιταλιστή¹³.

Ο αποθησαυρισμός αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη κυκλοφορία του χρήματος, καθώς το αποθησαυρισμένο χρήμα από τη μια απελευθερώνει κι από την άλλη απορροφά ποσά από την κυκλοφορία ανάλογα με τις ανάγκες της τελευταίας. Έτσι, το συνολικό πόσο χρήματος μιας χώρας αποτελείται από ένα μέρος που βρίσκεται σε κίνηση και ένα άλλο σε ακινησία, ενώ η διαχωριστική γραμμή ανάμεσά τους μετακινείται συνεχώς ανάλογα με τις ανάγκες της εμπορευματικής ανταλλαγής. Πέρα όμως από τον τεχνικό νομισματικό του ρόλο, το αποθησαυρισμένο χρήμα έχει και ευρύτερες οικονομικές λειτουργίες. Αντιπροσωπεύει τη συμπύκνωση της ικανότητας αγοράς και πληρωμής, ανεξάρτητη από την αξία χρήσης των εμπορευμάτων. Στην καπιταλιστική κοινωνία, η οποία χαρακτηρίζεται από την εμπορευματοποίηση όλων των μορφών ανθρώπινων σχέσεων, το αποθησαυρισμένο χρήμα παρέχει τεράστια κοινωνική ισχύ στον κάτοχό του, επιτρέποντάς του να αγοράσει κοινωνική θέση, εκπαίδευση και πολιτική δύναμη. Η ευρεία κοινωνική ισχύς του αποθησαυρισμένου χρήματος γίνεται ακόμη πιο εμφανής στις σχέσεις ανάμεσα στα καπιταλιστικά κράτη, όπου το χρήμα μπορεί να διασφαλίσει εθνικές συμμαχίες και αποτελεί τα «νεύρα του πόλεμου» κατά τους μεροκαντιλιστές. Οι τελευταίοι, πρωταρχικό μέλημα των οποίων ήταν η εγκαθίδρυση εθνικής ισχύος σ' έναν κόσμο ανταγωνιζόμενων κρατών, είχαν καλύτερη αντίληψη αυτής της διάστασης του χρήματος από τους κλασικούς οικονομολόγους.

Αποθησαυρισμένα πολύτιμα μέταλλα αποτελούν συσσώρευση αξίας, συνεπώς πλούτο σε διαρκή μορφή. Στις κοινωνίες που δεν εμπεριέχουν συστηματικό μηχανισμό για τη μεγέθυνση της αξίας, ο αποθησαυρισμός των μετάλλων αποτελεί την πρωταρχική μορφή συσσώρευσης πλούτου. Όπως τονίζει ο Μαρξ (1859, σσ. 128-130), σ' αυτές τις κοινωνίες εμφανίζεται μια αντίθεση ανάμεσα στην ποιοτικά απεριορίστη δυνατότητα συσσώρευσης αξίας σε χρήμα και στο ποσοτικά περιορισμένο μέγεθος του αποθησαυρισμένου μετάλλου. Από την άλλη πλευρά, η καπιταλιστική κοινωνία εμπεριέχει μηχανισμό για την μεγέθυνση της αξίας, δηλαδή την εκμετάλλευση της εργασίας που στηρίζεται από κεφαλαιουχικές επενδύσεις στην παραγωγική διαδικασία. Το αποθησαυρισμένο χρήμα στον καπιταλισμό αποτελεί, από τη μια, συσσώρευση αξίας σε διαρκή μορφή, κι από την άλλη, χρήμα το οποίο μπορεί να γίνει κεφάλαιο, δηλαδή μπορεί να εισέλθει στην παραγωγή και να επανηριθεί. Η διττή αυτή φύση του καπιταλιστικού αποθησαυρισμού αποτελεί βασικό συντελεστή για την ανάπτυξη του καπιταλιστικού πιστωτικού συστήματος.

Με την ανάπτυξη του καπιταλισμού και την εμφάνιση ενός προχωρημένου πιστωτικού συστήματος, το αποθησαυρισμένο χρήμα κοινωνικοποιείται και η μορφή του αλλάζει. Σε πρώτο επίπεδο, ο αποθησαυριστής παύει πλέον να κρατεί συσσωρεύσεις του εμπορεύματος χρήμα και κατέχει καταθέσεις τραπεζών, χρεόγραφα εταιριών, κρατικές ομολογίες και άλλα χρηματοοικονομικά χαρτιά. Χρήμα αποθησαυρισμένο από ιδιώτες αποτελεί τώρα μια μορφή αξίωσης στο προϊόν και την αξία που μελλοντικά θα παράγει η κοινωνία. Οι αξιώσεις αυτές εγείρονται πρωτίστως επί των πιστωτικών ιδρυμάτων. Ταυτόχρονα, τα καπιταλιστικά πιστωτικά ιδρύματα αναλαμβάνουν τα ίδια μέρος της αποθησαυριστικής διαδικασίας: τα αποθέματα των τραπεζών αποτελούν μορφή καθαρά καπιταλιστικού αποθησαυρισμού. Ωστόσο, τα αποθέματα των τραπεζών επίσης τείνουν να χάσουν τη μεταλλική τους

ουσία στην πορεία ανάπτυξης του πιστωτικού συστήματος και μεταμορφώνονται σε διαβαθμισμένες αξιώσεις επί τρίτων. Ο κύριος όγκος του τεράστιου μεταλλικού θησαυρού της καπιταλιστικής κοινωνίας σταδιακά οπισθοχωρεί μέσα στα θησαυροφυλάκια της κεντρικής τράπεζας, δηλαδή της τράπεζας των τραπεζών. Στην πορεία της ιστορίας, ακόμη και οι θησαυροί των κεντρικών τραπεζών τείνουν να χάσουν πολύ από το μεταλλικό τους χαρακτήρα και να μεταμορφωθούν κυρίως σε πιστωτικό χρήμα λίγων κυρίαρχων καπιταλιστικών χωρών.

β. Μέσο πληρωμής

Με δεδομένη την ύπαρξη του χρήματος, η πράξη της πώλησης, C - M, μπορεί να διαχωριστεί στα δύο: την παροχή του αγαθού με την υπόσχεση πληρωμής αργότερα και την ακόλουθη παρέμβαση του χρήματος που εξοφλεί την υπόσχεση πληρωμής. Στην καπιταλιστική οικονομία, αυτή η δυνατότητα επιτρέπει την αυθόρμητη εμφάνιση εμπορικής πίστης ανάμεσα στους καπιταλιστές¹⁴. Το εμπορικό χρέος συνήθως υπόκειται σε εκκαθάριση, δηλαδή στην ακύρωση ενός χρέους έναντι κάποιου άλλου. Με την ανάπτυξη του καπιταλισμού αυτή η πρακτική γίνεται ιστορικά και θεσμικά καθορισμένη. Κατά πόσο το χρήμα ως μέσο πληρωμής είναι απαραίτητο σε μια δεδομένη χρονική περίοδο εξαρτάται από την αποτελεσματικότητα της διαδικασίας εκκαθάρισης, τις γεωγραφικές αποστάσεις και τους μηχανισμούς εμπορίου μιας χώρας. Το χρήμα ως μέσο πληρωμής ολοκληρώνει πολλές προηγούμενες συναλλαγές διά μιας και έτσι επιφέρει οικονομία στη χρήση του μέσου αγοράς. Ωστόσο, μια συγκεκριμένη ποσότητα μέσου πληρωμής είναι πάντα αναγκαία στην κυκλοφορία για την εξόφληση του εμπορικού χρέους, αφού η εκκαθάριση και οι νέες πιστώσεις είναι μάλλον αδύνατο να τακτοποιήσουν όλες τις υφισταμένες υποχρεώσεις μιας δεδομένης χρονικής περιόδου.

Η κίνηση του μέσου πληρωμής καθώς εξοφλεί παλιές υποχρεώσεις δεν μπορεί να είναι ούτε συνεχής ούτε απρόσκοπτη¹⁵. Ο βασικός λόγος γι' αυτό είναι ότι η κυκλοφορία του μέσου πληρωμής έχει υποχρεωτικό χαρακτήρα, διαφορετικό από τον εθελοντικό χαρακτήρα της κυκλοφορίας του μέσου κυκλοφορίας με τη στενή έννοια. Ενώ οι αποφάσεις και οι ενέργειες της αναπαραγωγής μπορούν να μετατοπιστούν χρονικά στο μέλλον (αναβάλλοντας την κίνηση του μέσου κυκλοφορίας), η εξόφληση των χρεών δεν μπορεί κατά κανόνα να αναβληθεί. Η αναγκαιότητα κατοχής μιας συγκεκριμένης ποσότητας μέσου πληρωμής καθίσταται απαραίτητη για τους χρεώστες καπιταλιστές. Αδυναμία εξόφλησης των πληρωτέων εμπορικών υποχρεώσεων συνεπάγεται χρεοκοπία και οδηγεί στην αναγκαστική εκποίηση των περιουσιακών στοιχείων του καπιταλιστή.

Η μορφή του χρήματος που αναδύεται σε συνάφεια με τη λειτουργία του μέσου πληρωμής είναι το πιστωτικό χρήμα (Μαρξ, 1867, σελ. 238). Στην πιο στοιχειώδη του μορφή το πιστωτικό χρήμα εμφανίζεται ως υποσχέσεις πληρωμής που δημιουργούνται από τα εμπορικά χρέη. Οι συναλλαγματικές, δηλαδή διαταγές εκδιδόμενες από πιστωτές προς χρεώστες εντελλόμενες την πληρωμή σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή της ισοδύναμης αξίας των εμπορευμάτων που αγοράζονται τώρα, αποτελούν μια πρώιμη μορφή του πιστωτικού χρήματος. Οπισθογραφημένες από τους κατόχους τους, οι συναλλαγματικές μπορούν να κυκλοφορήσουν ανάμεσα στους καπιταλιστές, καθιστώντας δυνατές περαιτέρω ανταλλαγές

εμπορευμάτων. Αυτή η στοιχειώδης μορφή του πιστωτικού χρήματος παρέχει θεμέλια για πιο προχωρημένες συναλλαγές τραπεζικής πίστης. Η προεξόφληση των συναλλαγματικών, δηλαδή η παροχή χρήματος στους κατόχους τους με αντάλλαγμα την κυριότητα επ' αυτών, δίνει τη δυνατότητα στις τράπεζες να εκδίδουν συστηματικά τις δικές τους υποσχέσεις πληρωμής με τη μορφή τραπεζογραμματίων. Το τραπεζικό πιστωτικό χρήμα δημιουργείται γενικά ως παθητικό των τραπεζών αντισταθμιζόμενο από το ενεργητικό τους, αρχικά με τη μορφή εκδιδόμενων τραπεζογραμματίων για την αγορά εμπορικών συναλλαγματικών.

Το παθητικό των τραπεζών με τη μορφή καταθέσεων μπορεί εξίσου να επιτελέσει τη λειτουργία του μέσου πληρωμής διά της χρήσης επιταγών ή μεταβιβάσεων από λογαριασμό σε λογαριασμό, αρκεί να υπάρχει διατραπεζικό σύστημα εκκαθάρισης πιστωτικών υποχρεώσεων. Η ακριβής διαδικασία μετασχηματισμού του πιστωτικού χρήματος (δηλαδή από συναλλαγματικές σε τραπεζογραμμάτια και καταθέσεις τραπεζών) έχει λιγότερη σημασία απ' όση η εγγενής ρευστότητα των μορφών χρήματος βασιζόμενου στην πίστη. Με την ανάπτυξη του καπιταλισμού, το πιστωτικό χρήμα παίρνει ποικίλες μορφές ανάλογα με τις μεταβολές του παθητικού των πιστωτικών ιδρυμάτων. Αυτές οι μορφές εξαρτώνται από την ιστορικά συγκεκριμένη θεσμική δομή του πιστωτικού συστήματος και της καπιταλιστικής συσσώρευσης γενικότερα. Παρ' όλα αυτά, το πιστωτικό χρήμα παραμένει στην ουσία του ένα σύνολο αξιώσεων επί των πιστωτικών ιδρυμάτων στηριζόμενο στο ενεργητικό τους.

Η φύση του πιστωτικού χρήματος έχει σημαντικά επακόλουθα για την κίνηση και την ποσότητά του, τα οποία διαφαίνονται καθαρότερα στην περίπτωση των τραπεζογραμματίων. Στην ιστορική περίοδο κατά την οποία τραπεζογραμμάτια εκδίδονται από ιδιωτικές τράπεζες για την αγορά εμπορικών χρεών, το ενεργητικό των τραπεζών αποτελείται κυρίως από εμπορικές συναλλαγματικές. Όταν λήξουν οι συναλλαγματικές, τα τραπεζογραμμάτια επιστρέφονται στις τράπεζες, αφού οι καπιταλιστές τα χρησιμοποιούν (μαζί με αλλά μέσα πληρωμής) για να εξοφλήσουν το χρέος τους προς τις τράπεζες. Με ανάλογο τρόπο, το παθητικό των τραπεζών με τη μορφή καταθέσεων ακυρώνεται (χάνεται για τις τράπεζες) καθώς οι καπιταλιστές χρησιμοποιούν τις καταθέσεις τους για να εξοφλήσουν τα χρέη τους προς τις τράπεζες. Με αλλά λόγια, το πιστωτικό χρήμα συστηματικά δημιουργείται από τα πιστωτικά ιδρύματα καθώς αυτά δανείζουν στους καπιταλιστές και εξίσου συστηματικά καταστρέφεται όταν τα χρέη των καπιταλιστών προς τα πιστωτικά ιδρύματα λήξουν. Επομένως, η πορεία του πιστωτικού χρήματος στην καπιταλιστική κυκλοφορία έχει κυκλική μορφή, η οποία τη διαχωρίζει τόσο από την πορεία του εμπορεύματος χρήμα όσο και απ' αυτή του χρήματος αναγκαστικής κυκλοφορίας, εκ των οποίων καμιά δεν έχει συγκεκριμένη μορφή.

Η κυκλική κίνηση του πιστωτικού χρήματος παίζει μεγάλο ρόλο στη διαμόρφωση της ποσότητας πιστωτικού χρήματος στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Η ποσότητα αυτή εξαρτάται από την παροχή και εξόφληση δανείων ανάμεσα στους καπιταλιστές, καθώς και ανάμεσα στα πιστωτικά ιδρύματα και τους καπιταλιστές. Οι καθοριστικοί παράγοντες της παροχής δανείων, όπως κι αυτοί της κανονικότητας εξόφλησης χρεών, έχουν τις ρίζες τους στη διαδικασία της πραγματικής συσσώρευσης. Ταυτόχρονα όμως, η παροχή πίστης ενέχει σημαντική δυνατότητα «έντασης» της συσσώρευσης, καθώς χρηματοδοτεί τη δημιουργία πρόσθετης αξίας και υπεραξίας, δημιουργώντας επομένως και τις συνθήκες εξόφλησής της.

Το πιστωτικό χρήμα δεν είναι «ουδέτερο» όσον αφορά την καπιταλιστική συσσώρευση. Το πιστωτικό χρήμα εμφανίζεται στην καπιταλιστική κυκλοφορία από «έξω», καθώς καπιταλιστές και πιστωτικά ιδρύματα δανείζουν σε άλλους καπιταλιστές και οδηγεί στην περαιτέρω δημιουργία αξίας και υπεραξίας. Έπεται ότι η σχέση της υπαρκτής ποσότητας πιστωτικού χρήματος στη σφαίρα της ανταλλαγής ως προς την αναγκαία ποσότητα χρήματος καθορίζεται από παράγοντες πολύ ευρύτερους απ' αυτούς που επηρεάζουν την απλή νομισματική κυκλοφορία. Ιδιαίτερη σημαντική πλευρά αυτής της σχέσης είναι η επιτυχία (ή μη) των παρεχόμενων δανείων στη δημιουργία υπεραξίας και άρα στη δημιουργία συνθηκών για τη δική τους εξόφληση. Δεν μπορεί να υπάρξει καμιά εκ των πρότερων εγγύηση ότι η διαδικασία αυτή θα είναι αρμονική.

Περαιτέρω συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν, στο σημείο αυτό, σχετικά με την ικανότητα του πιστωτικού χρήματος να λειτουργεί ως μονάδα μέτρησης της αξίας, ιδιαίτερα ως προς το συνολικό επίπεδο τιμών. Η ανάλυση του χρήματος αναγκαστικής κυκλοφορίας που παραθέσαμε παραπάνω ισχυρίστηκε ότι η ανταλλακτική αξία αυτού του χρήματος καθορίζεται κυρίως από την ποσότητά του στην κυκλοφορία, αλλά πάντα σε σχέση με την αξία του εμπορεύματος χρήμα που συμβολίζεται από το χρήμα αναγκαστικής κυκλοφορίας. Η παράδοση της κλασικής πολιτικής οικονομίας που στηρίχτηκε στον Ρικάρτο δεν έκανε διαχωρισμό ανάμεσα στο πιστωτικό χρήμα και στο χρήμα αναγκαστικής κυκλοφορίας στο σημείο αυτό. Υποστήριξε, έτσι, ότι η ανταλλακτική αξία του πιστωτικού χρήματος των τραπεζών ρυθμίζεται τελικά από την ποσότητά του και από την αξία του εμπορεύματος χρήμα, αρκεί να υπάρχει ελεύθερη ανταλλαξιμότητα ανάμεσα σ' αυτά τα δυο. Ωστόσο, ο καθορισμός της ανταλλακτικής αξίας του πιστωτικού χρήματος αποτελεί θεωρητικό πρόβλημα πολύ δυσκολότερο από ό,τι πίστευε το ρικαρτιανό ρεύμα της κλασικής σχολής, ορισμένες πλευρές του οποίου αναλύονται παρακάτω¹⁶.

Όταν το πιστωτικό χρήμα κυκλοφορεί ταυτόχρονα με το εμπόρευμα χρήμα και το τελευταίο λειτουργεί ως απόθεμα στους ισολογισμούς των τραπεζών, η αξία του εμπορεύματος χρήμα ασκεί όντως καθοριστική επιρροή στην ανταλλακτική αξία του πιστωτικού χρήματος, αλλά με τρόπο πολύ πιο περίπλοκο από ό,τι για το χρήμα αναγκαστικής κυκλοφορίας. Το σωστό θεωρητικό πλαίσιο για την ανάλυση αυτού του θέματος είναι ο καπιταλιστικός επιχειρηματικός κύκλος. Στην πορεία του αντιπροσωπευτικού επιχειρηματικού κύκλου, η ανταλλακτική αξία του πιστωτικού χρήματος πέφτει (το επίπεδο τιμών ανεβαίνει) κατά τη φάση της άνθισης (upswing ή boom), ενώ η αξία του εμπορεύματος χρήμα παραμένει η ίδια. Η πτώση της ανταλλακτικής αξίας του πιστωτικού χρήματος τελειώνει καθώς συνδυασμένη βιομηχανική, εμπορική και νομισματική κρίση ακολουθεί τη φάση της άνθισης. Στα πλαίσια της νομισματικής κρίσης, εμφανίζεται πειστική ζήτηση για χρήμα ως μέσο πληρωμής, καταστρέφεται ένα μέρος των πιστώσεων και συχνά τα εμπορεύματα πωλούνται σε χαμηλές τιμές εξ ανάγκης. Παράλληλα, το τραπεζικό σύστημα υποχρεώνεται να υπερασπιστεί τα αποθέματα του εμπορεύματος χρήμα που κατέχει και έτσι περιορίζει την παροχή νέων πιστώσεων. Ως απόρροια αυτών των πολύπλοκων επιδράσεων, η ανταλλακτική αξία του πιστωτικού χρήματος ανεβαίνει ξανά (οι τιμές μειώνονται) και επιβεβαιώνεται ο καθοριστικός ρόλος του εμπορεύματος χρήμα στον προσδιορισμό των τιμών. Η άνοδος όμως της ανταλλακτικής αξίας του πιστωτικού χρήματος κατά τη διάρκεια της κρί-

σης και της ύφεσης (δηλαδή η πτώση των τιμών) δεν ισοσταθμίζει απλώς την πτώση της στην προηγούμενη περίοδο της άνθισης, αλλά την ξεπερνάει. Όπως και να έχει το θέμα αυτό, είναι καταφανές ότι η ανάλυση του καθορισμού της ανταλλακτικής αξίας του πιστωτικού χρήματος απαιτεί θεωρία της κίνησης της καπιταλιστικής συσσώρευσης και δεν μπορεί να γίνει στη βάση μόνο της νομισματικής κυκλοφορίας.

Όταν το εμπόρευμα χρήμα δεν έχει ενεργό ρόλο στην καπιταλιστική συσσώρευση, όπως έχει συμβεί λόγω κρατικής παρέμβασης κατά το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα, η ανταλλακτική αξία του πιστωτικού χρήματος χάνει ολοκληρωτικά την πρόσδεσή της στην αξία του εμπορεύματος χρήμα. Παρ' όλα αυτά, ο καθορισμός της ποσότητας πιστωτικού χρήματος δεν είναι εξωγενής ως προς τη διαδικασία συσσώρευσης. Αντίθετα, η ποσότητα πιστωτικού χρήματος εξακολουθεί να καθορίζεται από τη λειτουργία του πιστωτικού συστήματος σε σχέση με την πραγματική συσσώρευση. Συνεχίζει έτσι να παρουσιάζει στοιχεία ρύθμισης του εαυτού της μέσω της παροχής και εξόφλησης της πίστης, αλλά χωρίς αρμονία. Υπό αυτές τις συνθήκες, η ποσοτική θεωρία του χρήματος αποκτά κάποιο βαθμό εγκυρότητας. Η ανταλλακτική αξία του πιστωτικού χρήματος (το επίπεδο τιμών) τείνει να αντανakλά την αναλογία ανάμεσα στην αξία των εμπορευμάτων στη σφαίρα της ανταλλαγής και στην ποσότητα του πιστωτικού χρήματος. Εμφανίζεται, συνεπώς, δυνατότητα ραγδαίων πτώσεων στην ανταλλακτική αξία του πιστωτικού χρήματος (πληθωρισμός), ειδικά όταν υπάρχει διαδεδομένη κρατική παρέμβαση στις διαδικασίες του πιστωτικού συστήματος και η συσσώρευση του κεφαλαίου αντιμετωπίζει δυσκολίες.

γ. Παγκόσμιο χρήμα

Ο Μαρξ (1867, σσ. 240-244) υποστηρίζει ακόμα ότι το χρήμα στην παγκόσμια αγορά λειτουργεί ως ένα διεθνώς αναγνωρισμένο μέσο πληρωμής χωρίς εθνικές ιδιαιτερότητες. Έπεται ότι το παγκόσμιο χρήμα είναι καθαρά μεταλλικό. Για να εξισορροπιστεί το ισοζύγιο πληρωμών, για να αγοραστούν απαραίτητες ποσότητες τροφών, για να διεξαχθούν πόλεμοι, πρέπει να πληρωθεί χρυσός από τη μια χώρα στην άλλη. Για να αντιληφθούμε τη σπουδαιότητα της έμφασης του Μαρξ στη λειτουργία του χρυσού ως διεθνούς μέσου πληρωμής, πρέπει τονιστεί ότι για τη ρικαρντιανή κλασική πολιτική οικονομία ο χρυσός λειτουργεί ανάμεσα στα έθνη ως απλό μέσο κυκλοφορίας¹⁷. Κατά τον Μαρξ, το παγκόσμιο χρήμα είναι κυρίως ένα μέσο πληρωμής, συνεπώς οι διάφορες χώρες πολύ συχνά είναι αναγκασμένες να χρησιμοποιήσουν το χρυσό για να μπορέσουν να καλύψουν τις διεθνείς υποχρεώσεις τους. Αυτό πάλι σημαίνει ότι οι χώρες που θέλουν να συμμετάσχουν στην παγκόσμια αγορά πρέπει να κατέχουν αποθέματα χρυσού, το μέγεθος των οποίων καταδεικνύει την ικανότητά τους να αντιμετωπίζουν τις διακυμάνσεις της παγκόσμιας αγοράς και να επιβάλλουν την πολιτική τους κυριαρχία.

Το επιχείρημα του Μαρξ ότι ο χρυσός αποτελεί την καταλληλότερη μορφή παγκόσμιου χρήματος αποδείχτηκε αβάσιμο στην πάροδο του χρόνου. Εκ των υστέρων είναι φανερό ότι το παγκόσμιο χρήμα έχει λάβει διάφορες μορφές ανάλογα με την ανάπτυξη του παγκόσμιου πιστωτικού συστήματος και τα μεταβαλλόμενα κέντρα του, καθώς επίσης και ανάλογα με τις μεταβολές ανάμεσα τις πολιτικές σχέσεις των καπιταλιστικών κρατών. Η δημιουργία ενός παγκόσμιου πιστωτικού συστήματος επέτρεψε στο πιστωτικό χρήμα να λει-

τουργήσει ως διασυνοριακό μέσο πληρωμής (ο χρυσός βέβαια εξακολουθεί και σήμερα να χρησιμοποιείται ανάμεσα στα κράτη). Η πλέον σημαντική διάσταση αυτού του θέματος είναι η ιστορική εμφάνιση κυρίαρχων δυνάμεων ανάμεσα στα καπιταλιστικά έθνη, σε πρώτη φάση κυρίως η Βρετανία και έπειτα οι Η.Π.Α. Η ύπαρξη παγκόσμιου πιστωτικού συστήματος βασισμένου στην οικονομία και την επικράτεια των κυρίαρχων κρατών έχει επιτρέψει στο πιστωτικό χρήμα ορισμένων χωρών να λειτουργήσει ως παγκόσμιο χρήμα. Ταυτόχρονα όμως, η εξέλιξη αυτή κατέστησε πολύ δύσκολη την ύπαρξη σταθερών σχέσεων ισοδυναμίας ανάμεσα στα διάφορα εθνικά χρήματα του κόσμου.

Συμπερασματικά, είναι φανερό ότι η ανάλυση από τον Μαρξ των λειτουργιών και των μορφών του χρήματος βασίζεται πλήρως στην πολυπλοκότητα του ρόλου του χρήματος στην καπιταλιστική οικονομία, εν αντιθέσει προς το σύνολο της κλασικής σχολής η οποία τονίζει κυρίως τη λειτουργία του μέσου ανταλλαγής. Ακόμη, ο Μαρξ συνδέει την ανάλυση των λειτουργιών και των μορφών του χρήματος με τις μορφές και την ουσία της αξίας. Τέλος, η προσέγγιση του Μαρξ τονίζει την πορεία της ανάπτυξης των μορφών του χρήματος και αποδεικνύει ότι το εμπόρευμα χρήμα αποτελεί θεμέλιο για την ανάλυση του κρατικού χρήματος αναγκαστικής κυκλοφορίας και του πιστωτικού χρήματος.

3. Χρήμα, το «πλέγμα πραγμάτων» του καπιταλισμού

Η οικονομική θεωρία, παρά την ύπαρξη σημαντικών διαφορών ανάμεσα στις διαφορετικές τάσεις της, χειρίστηκε το θέμα της γένεσης του χρήματος με όρους της ανταλλαγής ανάμεσα στα αγαθά. Υπάρχει ωστόσο και η αντίθετη θεώρηση, η οποία αντλεί τη συνοχή της κυρίως από ανθρωπολογικές έρευνες και υποστηρίζει ότι το χρήμα δεν πηγάζει από τη διαδικασία της ανταλλαγής¹⁸.

Ο Polanyi (et. al., 1957, σσ. 250-256) διαχώρισε τις ακόλουθες τρεις μορφές κοινωνικής ολοκλήρωσης. Πρώτον, την αμοιβαιότητα, δηλαδή την αμοιβαία ανταλλαγή προϊόντων ανάμεσα σε συμμετρικά τοποθετημένες κοινωνικές ομάδες ατόμων. Δεύτερον, την αναδιανομή, δηλαδή τη συγκέντρωση των προϊόντων από ένα κοινωνικό κέντρο και τη συνακόλουθη διανομή τους σε όλο φάσμα της κοινωνικής ιεραρχίας. Τρίτον, την ανταλλαγή, δηλαδή την ισοδύναμη και αντίστροφη διακίνηση προϊόντων ανάμεσα σε εμπόρους της αγοράς. Κατά τον Polanyi, η «εμπορία γενικώς» αναφέρεται στη διακίνηση προϊόντων, είτε σε μακρινές είτε σε κοντινές αποστάσεις, με σκοπό να επιτευχθεί η κατανάλωσή τους από άτομα αλλά και από τους παραγωγούς τους. Η «εμπορία γενικώς» είναι κατά πολύ ευρύτερη του εμπορίου μέσω της αγοράς, το οποίο οπωσδήποτε περιλαμβάνει παζάρεμα, απολήγει σε τιμές αγοράς και στηρίζεται στο ιδιωτικό κέρδος των συμμετεχόντων. Το μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας, αν εξαιρέσουμε τους πρόσφατους αιώνες, χαρακτηρίζεται από απουσία του εμπορίου μέσω της αγοράς.

Σύμφωνα με τον Polanyi, το χρήμα αποτελεί φαινόμενο ευρύτερο από το μέσο ανταλλαγής με τη στενή έννοια. Στο τελευταίο είχε δοθεί δυσανάλογα μεγάλη σημασία από την κλασική σχολή λόγω του ότι αυτή αντιμετώπιζε το εμπόριο μέσω της αγοράς ως φυσικό στοιχείο της ανθρώπινης οικονομικής δραστηριότητας. Ο Polanyi (et. al., 1957, σελ. 264), εν

αντιθέσει, πρότεινε έναν «καταλλακτικό» ορισμό του χρήματος: το χρήμα είναι μέσο έμμεσης ανταλλαγής προϊόντων που επίσης λειτουργεί και ως μέσο πληρωμής και ως μέσο διαμόρφωσης αναλογίας ανάμεσα στα προϊόντα. Οι αρχικές μορφές χρήματος ήταν συγκεκριμένα (όχι γενικά) αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν για την πραγματοποίηση των αναγκαίων πράξεων αμοιβαιότητας και αναδιανομής των αρχαίων κοινωνιών και όχι για την ανταλλαγή εμπορευμάτων στην αγορά. Κατά τον Polanyi (1944, κεφ. 5) ο ευρωπαϊκός φιλελευθερισμός του δέκατου ένατου αιώνα έκανε την αγορά θεμέλιο της κοινωνίας και έτσι έθεσε υπό απειλή τη βιωσιμότητα της ίδιας της κοινωνίας. Ουσιαστικό στοιχείο αυτού του φαινομένου ήταν η ολοκληρωτική απορρόφηση του χρήματος από τις διαδικασίες της αγοράς και η μετατροπή του χρήματος σε εμπόρευμα. Ο κανόνας του χρυσού ήταν το θεμέλιο της φιλελεύθερης Ευρώπης, αλλά η τυφλή αυτοματική λειτουργία του υπονόμωσε τον καπιταλισμό του δέκατου ένατου αιώνα. Ο Polanyi αντιμετώπισε την εμφάνιση του διαχειριζόμενου μη εμπορεύματος χρήματος κατά την περίοδο του μεσοπόλεμου, καθώς και τον προστατευτισμό και την κρατική οικονομική παρέμβαση, ως φυσικά αμυντικά αντανακλαστικά της ανθρώπινης κοινωνίας έναντι της απειλής των αγοραίων διαδικασιών βασισμένων στο ιδιωτικό κέρδος.

Η προσέγγιση του Polanyi είναι ιδιαίτερα ελκυστική, διότι υπερβαίνει τη στενή άποψη του χρήματος ως μέσου ανταλλαγής και μόνο. Φαίνεται ακόμη κατάλληλη για την ανάλυση της σύγχρονης πιστωτικής μορφής του χρήματος, η οποία τείνει να πληρώνει και όχι να αγοράζει ανάμεσα στους καπιταλιστές. Η εμμονή του στο ρόλο του χρήματος έξω από την ανταλλαγή, τέλος, καθιστά τις μελέτες του Polanyi κατάλληλες για την ανάλυση των προκαπιταλιστικών κοινωνιών που περιείχαν τη μορφή του χρήματος αλλά δεν χαρακτηρίζονταν από αναπτυγμένη ανταλλαγή. Ωστόσο, το ενδιαφέρον της άποψης του Polanyi περιορίζεται σημαντικά από το γεγονός ότι αυτός προσπάθησε συνειδητά να αποκόψει τη λογική θεμελίωση του χρήματος στη διαδικασία και τα φαινόμενα της εμπορευματικής ανταλλαγής. Η προσέγγιση της κλασικής πολιτικής οικονομίας γύρω από το χρήμα ήταν πράγματι πολύ περιορισμένη, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι είναι δυνατή η επίλυση του αινίγματος του χρήματος χωρίς αναφορά στα βασικά χαρακτηριστικά της αλληλεπίδρασης των εμπορευμάτων.

Ο Grierson (1977) αναπτύσσει μια εξίσου πολύπλοκη επιχειρηματολογία προσπαθώντας να δείξει ότι η προέλευση του χρήματος δεν βασίζεται στην εμπορευματική ανταλλαγή. Σύμφωνα με το Grierson (1977, σσ. 15-19), το πρωτόγονο «περιορισμένου σκοπού» (μη γενικό) χρήμα λειτουργούσε κυρίως ως μονάδα μέτρησης και όχι ως μέσο ανταλλαγής, θέτοντας τιμές και καθορίζοντας ισοδυναμίες ανάμεσα σε ανόμοια πράγματα. Η λειτουργία της μέτρησης της αξίας αποτέλεσε τη βάση επί της οποίας αναπτύχθηκε το μέσο ανταλλαγής. Συνεπώς ο Grierson (1977, σελ. 18) υποστηρίζει ότι δεν είναι πιθανό το χρήμα να προέρχεται από την εμπορευματική ανταλλαγή, καθώς

«μονάδες αξίας, σε αντιδιαστολή με μονάδες επιφάνειας, όγκου και βάρους, είναι πολύ δύσκολο να οριστούν και επειδή δεν υπάρχουν φυσικές μονάδες και λόγω του ότι υπάρχει πολύ μεγαλύτερη ποικιλία εμπορευμάτων που πρέπει να μετρηθούν, η οποία καθιστά πολύ δύσκολη την εύρεση κοινού μέτρου με βάση το οποίο τα εμπορεύματα μπορούν να συγκριθούν το ένα με το άλλο».

Συνεπώς, ο Grierson προσπάθησε να βρει τη λύση του προβλήματος της προέλευσης του χρήματος στην πρακτική του *wergeld*, δηλαδή στην αντισταθμιστική πληρωμή για βλάβες ή αδικίες που έγιναν σε άλλους, συμπεριλαμβανομένου και του φόνου. Υπάρχουν αρκετά στοιχεία για την ύπαρξη αρχαίων νόμων των Αγγλοσαξόνων, Κελτών και Ρώσων, οι οποίοι αποζημίωναν τον παθόντα για διάφορες βλάβες όπως απώλεια μελών, κτυπήματα στο σώμα, απώλεια μουστακιού, βιασμό και φόνο. Οι διέπουσες αρχές της αποζημίωσης ήταν η καταπράνιση του θυμού και η αποκατάσταση της υπόληψης. Σύμφωνα με τον Grierson (1977, σσ. 19-24), η μέτρηση της αξίας από το χρήμα προέρχεται από τέτοιες πρακτικές, μετέπειτα εξαπλώθηκε στην προίκα και στη δουλεία και από εκεί στην εμπορευματική ανταλλαγή.

Η άποψη του Grierson χάνει την πειστικότητά της όταν αναζητηθεί μια λογική βάση για την αποτίμηση των ζημιών που προκλήθηκαν σε ανθρώπους διαφορετικών κοινωνικών θέσεων, πλούτου, ηλικίας και φύλου. Η αποτίμηση διαφορετικών εμπορευμάτων είναι όντως μια δύσκολη διαδικασία, αλλά και η αποτίμηση βλαβών τόσο διαφορετικών μεταξύ τους όσο αυτές που προαναφέρθηκαν δεν είναι ευκολότερη. Είναι αναπόδεικτος ισχυρισμός από μέρους του Grierson (1977, σσ. 20-21) να υποστηρίζει ότι

«η διατίμηση των βλαβών καθορίζεται σε δημόσιες συγκεντρώσεις και τα κοινά μέτρα βασίζονταν σε αντικείμενα κάποιας αξίας, τα οποία ένας νοικοκύρης κατά πάσα πιθανότητα κατείχε ή τα οποία θα μπορούσε να πάρει από τους συγγενείς του. Εφόσον αυτό που καθορίζεται είναι η αποτίμηση των βλαβών και όχι η αποτίμηση των εμπορευμάτων, αποφεύγεται η νοηματική δυσκολία της επινόησης ενός κοινού μέτρου για την αξιολόγηση ασυσχέτιστων αντικειμένων».

Η «νοηματική δυσκολία» της αποτίμησης, αν μη τι άλλο, γίνεται ακόμη δυσκολότερη όταν αυτό που πρέπει να αξιολογηθεί είναι «βλάβες». Βάσει ποιας λογικής η απώλεια του μουστακιού ενός ανθρώπου μπορεί να θεωρηθεί ισοδύναμη με «ένα χτύπημα στο κεφάλι τέτοιο ώστε να φαίνεται το μυαλό και το κόκαλο να προεξέχει»; Αναμφίβολα τα έθιμα, οι θρησκευτικές πρακτικές, οι σχέσεις ιεραρχίας κ.λπ. βοηθούσαν στο να θεμελιωθούν τέτοιες ισοδυναμίες στην πράξη. Ωστόσο, αυτό δεν αποτελεί λογική αποσαφήνιση της γένεσης του χρήματος. Τέτοιες πρακτικές μπορεί οι ίδιες να στηρίζονταν στην προγενέστερη ύπαρξη του χρήματος, η οποία και παρείχε αντικειμενική βάση για την εξομοίωση βλαβών, προίκας και δουλείας. Η οικονομική θεωρία βρίσκεται στο σωστό δρόμο όταν προσπαθεί να ορίσει τη λογική βάση για την παρουσία του χρήματος στην αλληλεπίδραση των εμπορευμάτων. Το λεπτό σημείο όμως είναι να μην εκπίπτει από την ανάλυση η ευρύτερη κοινωνική και ιστορική λειτουργία του χρήματος.

Η μαρξιστική ανάλυση του χρήματος μπορεί να καλύψει τις παραπάνω προϋποθέσεις, αρκεί οι μορφές της αξίας να αναλυθούν κατάλληλα. Για τον Μαξ (1939, σελ. 223 και 1894 σσ. 447-448), το εμπόριο και οι έμποροι της αρχαιότητας, Φοίνικες και Καρχηδόνιοι, ήταν παρόντες στα «μεσοδιαστήματα» των αρχαίων κοινωνιών, όπως οι θεοί των Επικυύρειων. Η παρομοίωση είναι σημαντική: οι θεοί των Επικυύρειων βρισκόνταν σε κατάσταση θείκη, δηλαδή αποκομμένοι από τον ανθρώπινο κόσμο και αδιάφοροι προς τις ανθρώπινες υποθέσεις. Αντίστοιχα, μέχρι την εμφάνιση του καπιταλισμού, το εμπόριο είναι ένα φαινό-

μενο αδιάφορο ως προς την αναπαραγωγή των ανθρώπινων κοινωνιών. Οι προκαπιταλιστικές κοινωνίες οργανώνουν τις σχέσεις τους κυρίως με βάση τα έθιμα, την ιεραρχία και την εντολή. Το χρήμα και το εμπόριο παρουσιάζονται κυρίως όταν διαφορετικές κοινωνίες και κοινότητες έρχονται σε επαφή μεταξύ τους. Το χρήμα, ωστόσο, κατέχει μια εξόχως διαβρωτική δύναμη στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, αφού επιτρέπει την απόκτηση των αγαθών και την προβολή κοινωνικής ισχύος άσχετα από ιεραρχικά και εθιμικά πρόνομα.

Η διαβρωτική δύναμη του χρήματος του επιτρέπει να διεισδύσει στην κοινωνία και να διατηρήσει την παρουσία του στις παρυφές της, αλλά ταυτόχρονα κάνει αναπόφευκτη την καταστροφική και ανταγωνιστική επίδραση του χρήματος στον ιεραρχικό και εθιμικό πυρήνα αυτών των κοινωνιών. Υπό καπιταλιστικές συνθήκες παραγωγής, από την άλλη, η διαδικασία της ανταλλαγής γίνεται εγγενές μέρος της κοινωνικής αναπαραγωγής και το χρήμα εγκαταλείπει τον περιθωριακό του ρόλο. Ο καπιταλισμός συνεχώς υποσκάπτει τις κοινωνικές ιεραρχίες και τα έθιμα, αντικαθιστώντας τα σταδιακά και μερικά με κοινωνικούς δεσμούς που βασίζονται στην αγορά. Το χρήμα ως ανεξάρτητη μορφή αξίας αποτελεί το «πλέγμα πραγμάτων» της καπιταλιστικής κοινωνίας. Είναι μια οικονομική μορφή εγγενής στην καπιταλιστική κοινωνία, η οποία αποκρυσταλλώνει τις κοινωνικές σχέσεις αυτής της κοινωνίας που περιστρέφονται γύρω από την αξία. Ο κεντρικός ρόλος του χρήματος στην καπιταλιστική αναπαραγωγή αντανακλάται στην πολλαπλότητα των λειτουργιών του χρήματος.

Αυτή η προσέγγιση είναι συμβατή με την ανάλυση του Polanyi, αρκεί βέβαια να μην παραβλέψει κανείς την ιδιαίτερη σπουδαιότητα του καπιταλιστικού χαρακτήρα της παραγωγής για τον Μαρξ. Δεν είναι όμως συμβατή η προσέγγιση αυτή με τον ανθρωπολογικό ισχυρισμό ότι το χρήμα αρχικά αποτέλεσε μια ιδανική μονάδα μέτρησης χωρίς υλικό αντίστοιχο στα μέσα ανταλλαγής. Στο μέτρο που πανάρχαιες κοινωνίες χρειάζονταν μονάδα μέτρησης που να μπορεί να εκφράσει την ισοδυναμία διαφόρων αξιών χρήσης, ωθήθηκαν σ' αυτή την ανάγκη από τις εξωτερικές τους σχέσεις. Είναι άκρως αμφίβολο ότι οι οικονομικές σχέσεις ανάμεσα σε προκαπιταλιστικές κοινωνίες μπορεί να βασίζονταν στην εμπιστοσύνη, στην αμοιβαία υποχρέωση ή στην ανταποδοτικότητα, απαραίτητες προϋποθέσεις ώστε το χρήμα να ήταν γι' αυτές μια ιδεατή μονάδα μέτρησης. Χρήμα με υλική υπόσταση ήταν οπωσδήποτε απαραίτητο για να επιτελεστεί η ανταλλαγή των εμπορευμάτων. Αυτό δεν σημαίνει ότι το υλικό χρήμα εν χρήσει ήταν απαραίτητα το ίδιο με το χρήμα που λειτουργούσε ως μονάδα μέτρησης: σαφώς αυτά τα δύο μπορούσαν και μπορούν να διαφέρουν. Σημαίνει όμως ότι όλες οι μορφές χρήματος που έχουν λειτουργήσει ως μονάδες μέτρησης ήταν κάποτε πραγματικά μέσα ανταλλαγής στην ιστορική τους πορεία. Η ιστορική έρευνα τεκμηριώνει την άποψη αυτή άνευ εξαιρέσεως, ακόμα και για τη νεότερη σύγχρονη εποχή (Braudel, 1981, σελ. 465).

Στις προκαπιταλιστικές ιστορικές κοινωνίες το χρήμα ήταν φυσικά συνυφασμένο με εθιμικές, θρησκευτικές και τελετουργικές πρακτικές, ακόμη και με τη μαγεία. Το χρήμα εμφανίζεται σε κείμενα των Σουμερίων και των Βαβυλωνίων κυρίως ως μονάδα μέτρησης της αξίας, αλλά δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσουμε ότι τα διάφορα αυτά μέσα μέτρησης της αξίας ήταν ιδεατά. Το χρήμα ακόμα παρουσιάζεται συχνά στον κόσμο που περιγράφει ο Όμηρος, ο οποίος εξέφραζε την αντίληψη που είχε για τον εαυτό της η ελληνική

γαιοκτημονική αριστοκρατία της αρχής της πρώτης π.Χ. χιλιετηρίδας. Στην Ιλιάδα, όπως είναι γνωστό, το χρήμα είναι μέτρο της αξίας του οπλισμού των ηρώων, αλλά επίσης λειτουργεί με τρόπο που θυμίζει την πρακτική του *wergeld*, ιδιαίτερα προικίζοντας νύφες, αποζημιώνοντας σωματικές βλάβες ή κάνοντας επίσημα δώρα (von Reden, 1994). Στην ομηρική κοινωνία το χρήμα συνεπώς έπαιξε σημαντικό ρόλο στην κοινωνική πρακτική που χαρακτήριζε την αριστοκρατία, δηλαδή στη δημιουργία αμοιβαίων υποχρεώσεων ανάμεσα στα μέλη της. Παρ' όλα αυτά, ο ρόλος του χρήματος είχε δευτερεύουσα σημασία για την υλική αναπαραγωγή της αρχαϊκής ελληνικής κοινωνίας, μιας κοινωνίας που δεν βασίστηκε στην εμπορευματική ανταλλαγή.

Η πρώτη τακτική χρήση νομίσματος εμφανίζεται στη δυτική Μικρά Ασία κατά τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. Στις αρχές ήδη του κλασικού 5ου αιώνα, νομίσματα εμφανίζονται σε όλες τις μεγάλες ελληνικές πόλεις. Το χαρακτηριστικό χάρισμα των αρχαίων Ελλήνων για ακριβείς γενικεύσεις τούς προδιάθεσε ευνοϊκά ώστε γρήγορα να αναγνωρίσουν την κοινωνικά επαρκή γενική μορφή του πλούτου και της κοινωνικής δύναμης. Ο πιο σημαντικός παράγοντας για τη γρήγορη διάχυση της κοπής νομισμάτων ήταν η άνοδος του καθεστώτος της πόλης-κράτους και των συναφών εμπορικών δικτύων ανάμεσα στις κοινότητες της ανατολικής Μεσογείου. Η πληρωμή κρατικών επιχορηγήσεων, όπως τα θεατρικά, η θεσμοθέτηση χρηματικών προστίμων, η συλλογή εθελοντικών συνεισφορών για πολέμους και καταστάσεις έκτακτης ανάγκης (έρανος), ευνόησαν τη γρήγορη αποδοχή του χρήματος μέσα στην πόλη. Παρ' όλα αυτά, οι νομισματικές σχέσεις παρέμειναν δευτερεύουσες για την οικονομική ζωή της πόλης, συγκρινόμενες με τις εθιμικές και ιεραρχικές σχέσεις. Η θέση του Finley (1973, κεφ. 1) ότι η αρχαία ελληνορωμαϊκή οικονομία δεν στηριζόταν σε μη προσωπικές σχέσεις αγοράς και συνεπώς δεν επιδέχεται ανάλυση βασισμένη στη σύγχρονη οικονομική ορολογία, διατηρεί την πειστικότητά της. Οι ρυθμοί της αθηναϊκής κοινωνικής αναπαραγωγής καθορίζονταν από την αγροτική εργασία μικρών ελεύθερων παραγωγών, καθώς και από την εργασία των δούλων στα ορυχεία και αλλού¹⁹. Ο βαθμός στον οποίο ο εκχρηματισμός της κλασικής αθηναϊκής αγροτικής δημοκρατίας συνέβαλλε στη διάβρωση των ιδίων της των θεμελίων αποτελεί θέμα μεγάλου ενδιαφέροντος σχετικά με την ανάλυση του χρήματος.

Σε λίγο περισσότερα από πενήντα χρόνια μετά την πρώτη χρήση νομίσματος στη Μικρά Ασία, προχειροφτιαγμένα νομίσματα κόβονται στη Θράκη, χώρα που απαριζόταν από φυλές και ήταν «βαρβαρική», στα βόρεια της Ελλάδας. Αμέσως μετά ο Αλέξανδρος ο 1ος της Μακεδονίας, μακρινός πρόγονος του θρυλικού βασιλιά με το ίδιο όνομα, έκοψε νόμισμα στο δικό του καθυστερημένο βασίλειο, που απαριζόταν επίσης από φυλές και συνόρευε με τη Θράκη (Borza, 1990, σσ. 126-130). Το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου της Μακεδονίας αποτελούνταν από εξαγωγές της άφθονης ξυλείας της χώρας για την κάλυψη των ναυπηγικών αναγκών των Ελλήνων του νότου. Ο Αλέξανδρος ο 1ος έκοψε περίτεχνα και πολύ μεγάλα ασημένια οκτάδραχμα, τα οποία μάλλον δεν είχαν χρησιμότητα στο εσωτερικό του αδύναμου βασιλείου του. Το γεγονός της κατοχής ορυχείων αργύρου, οι εξωτερικές σχέσεις και η απλή προβολή βασιλικού κύρους τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό της χώρας, πιθανότερα αποτέλεσαν πιο σημαντικούς παράγοντες στην απόφαση των μακεδόνων βασιλέων να κόψουν νόμισμα.

Οι πέρσες Αχαιμενίδες, από την άλλη, μπορεί να μην ήταν όλοι μεγάλοι βασιλείς, αλλά ήταν όλοι μεγάλοι αποθησαυριστές. Η Περσέπολη, οι Σάρδεις, τα Εκβάτανα φημίζονταν για το χρυσό τους, συσσωρευμένο κατόπιν αιώνων είσπραξης φορών υποτελείας. Οι πέρσες βασιλείς κατείχαν το χρυσό υπό μορφή μετάλλου, απ' όπου και έκοβαν τους περίφημους «δαρειακούς» κυρίως για να δωροδοκήσουν Έλληνες ή για να τους προσλάβουν ως μισθοφόρους. Ο Αλέξανδρος ο Μέγας πήρε τους θησαυρούς των Αχαιμενίδων υπό την κατοχή του δίκαιο δόρατος και τους ξόδεψε γενναιόδωρα (St Croix, 1981, σσ. 118-119). Η αποδέσμευση του περσικού χρυσού έδωσε ώθηση στη χρηματική οικονομία της ανατολικής Μεσογείου κατά τη διάρκεια του απογείου της ελληνιστικής περιόδου του 3ου π.Χ. αιώνα (Green, 1990, κεφ. 21). Ωστόσο, ακόμη και κατά τη διάρκεια αυτής της πιο πλούσιας, προσανατολισμένης στο εμπόριο και πολιτιστικά ενδοσκοπούσας ιστορικής περιόδου, το χρήμα δεν έπαιξε ούτε κατ' ελάχιστο τον κοινωνικό ρόλο που ασκεί στην καπιταλιστική κοινωνία. Για να εντυφώσουν στις αλεξανδρινές τους απολαύσεις, οι Πτολεμαίοι διοίκησαν όλη την Αίγυπτο ως ιδιωτικό κτήμα τους, αλλά ο χρυσός που λαχταρούσαν δεν είχε παρά μηδαμινό αντίκτυπο στη ζωή των περιφρονημένων και υπό άγρια εκμετάλλευση φελάχων του Νείλου.

Συμπέρασμα

Το άρθρο αυτό είναι και μεγάλο και χειρίστηκε περίπλοκα θέματα, όπως η μορφή και η ουσία της αξίας, η γένεση του χρήματος, οι λειτουργίες του στην ανταλλαγή και η μετεξέλιξη της μορφής του. Δεν είναι επομένως εφικτό να επιχειρηθεί η συνοπτική παρουσίαση της επιχειρηματολογίας του με τη μορφή συμπεράσματος. Ο προσφορότερος τρόπος για να κλείσει είναι ίσως να τονιστεί ξανά η ιστορική διάσταση της σχέσης χρήματος και οικονομικής δραστηριότητας.

Η ιστορική έρευνα δεν αντικρούει το μαρξιστικό επιχειρήμα ότι η μορφή του χρήματος εμφανίζεται αναγκαστικά μέσα από την αλληλεπίδραση των εμπορευμάτων. Επιπλέον, επιβεβαιώνει την άποψη ότι στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες το χρήμα ήταν ένα κοινωνικό φαινόμενο εν πολλοίς περιθωριακό ως προς τις ουσιαστικές διαδικασίες της κοινωνικής αναπαραγωγής. Στον καπιταλισμό, οι ανταλλακτικές σχέσεις γίνονται αναπόσπαστο μέρος της οικονομικής ζωής της κοινωνίας και η παραγωγή οργανώνεται πάνω στη βάση της εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας. Ο καπιταλισμός αποτελεί την ιστορικά πλέον αναπτυγμένη και ευρεία μορφή της οικονομίας της αγοράς. Ενώ στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες το χρήμα είναι περιθωριακό οικονομικό φαινόμενο, στον καπιταλισμό αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της αναπαραγωγής της κοινωνίας. Η μαρξιστική οικονομική θεωρία, ακριβώς επειδή έχει γνώση του ιστορικά συγκεκριμένου χαρακτήρα του καπιταλισμού, εξαρχής τονίζει τη χρηματική διάσταση της καπιταλιστικής οικονομίας και προσφέρει μια πολύπλευρη ανάλυση του χρήματος. Η κλασική πολιτική οικονομία και ο νεοκλασικισμός, εν αντιθέσει, θεωρούν την εμπορευματική ανταλλαγή ως φυσικό στοιχείο όλων των κοινωνιών και την ταυτίζουν με την άμεση ανταλλαγή. Γι' αυτό το λόγο δεν έχουν να παρουσιάσουν ούτε οικονομική ανάλυση του καπιταλισμού βασισμένη στο χρήμα ούτε οργανικά συνηκτική ανάλυση του ίδιου του χρήματος.

Παραπομπές

- Anderson K. (1983), «The “Unknown” Marx’s “Capital”», *History of Political Economy*, 15 (4).
- Borza E. (1990), *In the Shadow of Olympus: The Emergence of Macedon*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Braudel F. (1981), (1992), *The Structures of Everyday Life*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles.
- Croix de Ste. G.E.M. (1981), *The Class struggle in the Ancient Greek World*, Duckworth, London.
- De Brunhoff (1973), (1976), *Marx on Money*, Urizen Books, New York.
- Dobb M. (1940), *Political Economy and Capitalism*, Routledge & Kegan Paul, London.
- Engels F. (1981), (1895), *Supplement to Volume 3 of «Capital»*, Penguin/NLR, London.
- Finley M. I. (1973), *The Ancient Economy*, Chatto & Windus, London.
- Foley D. (1982), «The value of money, the value of labour power and the Marxian transformation problem», *Review of Radical Political Economics*, Vol 14, No 2.
- (1983), «On Marx’s theory of money», *Social Concept*, Vol 1, No 1.
- Green P. (1990), *Alexander to Actium*, Thames & Hudson, London.
- Grierson P. (1977), *The Origins of Money*, Athlone Press, University of London, London.
- Heihnsohn G. & Steiger O. (1987), «Private Ownership and the Foundations of Monetary Theory», *Economies et Societes*, No 9.
- (1989), «The Veil of Barter: The Solution to the “Task of Obtaining Representations of an Economy in which Money is Essential”», in Kregel J. (ed), 1989.
- Itoh M. (1976), «A Study of Marx’s Theory of Value», *Science & Society*, 40, No 3, Fall, also published in *Value and Crisis*, (1980), Pluto Press, London.
- (1988), *The Basic Theory of Capitalism*, Macmillan, Basingstoke & London.
- Kregel J. (ed) (1989), *Inflation and Income Distribution in Capitalist Crisis*, Macmillan, Basingstoke.
- Lapavitsas C. (1991), «The Theory of Credit Money; A Structural Analysis», *Science & Society*, Vol 55, No 3, Fall.
- (1994), «The Banking School and the monetary thought of Karl Marx», *Cambridge Journal of Economics*, Vol 18, No 5, October.
- (1996), «The Classical Adjustment Mechanism of International Balances: Marx’s Critique», *Contributions to Political Economy, annual supplement of the Cambridge Journal of Economics*, vol 15.
- Marx K. (1859), (1970), *Contribution to the Critique of Political Economy*, Progress Publishers, Moscow.
- (1867), (1976), *Capital*, Vol I, Penguin/NLR, London.
- (1885), (1978), *Capital*, Vol II, Penguin/NLR, London.
- (1939), (1973), *Grundrisse*, Penguin/NLR, London.
- Meek R. (1950), «The Decline of Ricardian Economics in England», *Economica*, vol XVII, No 65, February.
- (1956), *Studies in the Labour Theory of Value*, Monthly Review Press, New York.
- Meiksins-Wood E. (1988), *Peasant-Citizen & Slave*, Verso, London & New York.
- Polanyi K. (1944), *The Great Transformation*, Boston, Beacon Press.
- Polanyi K., Arensberg C. & Pearson H. (eds) (1957), *Trade and Markets in Early Empires*, Glencoe, Illinois, Free Press.
- Reden von S. (1994), «Ancient Money: Institution and Symbol. The Greek Polis as a Case Study», paper presented at the international conference on Economic Thought and Economic Reality in Ancient Greece, Delphi, Greece, Sep 22nd-26th.
- Rubin I. (1927), (1978), «Abstract Labour and Value in Marx’s System», *Capital & Class*, Summer.
- (1928), (1975), *Essays in Marx’s Theory of Value*, Black Rose Books, Montreal.
- Reuten G. & Williams M. (1989), *Value Form and the State*, Routledge, London.
- Saad-Filho A. (1993), «Money, Labour, and “Labour-Money”», *History of Political Economy*, 25, (1).
- Shamsavari A. (1991), *Dialectic and Social Theory: The Logic of «Capital»*, Merlin Books, Braunton.
- Sweezy P. (1942), (1968), *The Theory of Capitalist Development*, Monthly Review Press, New York.
- Weeks J. (1981), *Capital & Exploitation*, Princeton University Press, Princeton.

Σημειώσεις

1. Ο νεοκλασικισμός συνεχίζει να αγνοεί τον ιστορικά συγκεκριμένο χαρακτήρα του καπιταλισμού, αλλά στη βάση της υποκειμενικής θεωρίας της αξίας.

2. Υπάρχουν κυρίως δύο προσεγγίσεις της μαρξιστικής θεωρίας της αξίας. Η μια υποστηρίζει ότι η αξία αναφέρεται σε εργασία ενσωματωμένη στα εμπορεύματα στη σφαίρα της παραγωγής (Dobb, 1940, Meek, 1956 και Sweezy, 1942). Η άλλη ισχυρίζεται ότι τα εμπορεύματα παράγονται από ιδιωτική εργασία, η οποία γίνεται κοινωνική και αφηρημένη (δηλ. αξία) μόνο εάν και όταν τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται με χρήμα (Rubin, 1927 και Reuten & Williams, 1989). Η προσέγγιση της ιαπωνικής σχολής Ούνο υποστηρίζει ότι η ουσία της αξίας είναι εργασία ενσωματωμένη στη σφαίρα της παραγωγής, αλλά οι μορφές της αξίας μπορούν να αναδυθούν ανεξάρτητα και πριν από την κοινωνική εγκαθίδρυση της ουσίας της αξίας.

3. Αναλυτικότερα, η αντίφαση ανάμεσα στην αξία χρήσης και την αξία λαμβάνει χώρα ως εξής. Τα εμπορεύματα δημιουργούνται ως συγκεκριμένοι χρόνοι εργασίας (αξίες χρήσης) αλλά μπορούν να ανταλλάσσονται μόνο ως κοινά αποδεκτοί χρόνοι εργασίας (αξίες). Συνεπώς, στη διαδικασία της ανταλλαγής τα εμπορεύματα πρέπει να αποκτήσουν οντότητα ως αξίες. Αντίστοιχα, τα εμπορεύματα είναι συγκεκριμένα πράγματα χρήσιμα για την κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών, αλλά για να ανταλλάσσονται πρέπει να έρθουν σε αμοιβαία σχέση ως απλές ποσότητες της ίδιας ουσίας. Συνεπώς ξανά ότι τα εμπορεύματα πρέπει να αποκτήσουν οντότητα ως αξίες. Τα εμπορεύματα, λοιπόν, πρέπει να έχουν διττή οντότητα ως αξίες χρήσης και ως αξίες, αλλά όσο η ανταλλαγή παραμένει άμεση, τα εμπορεύματα δεν έχουν επαρκή μορφή ως αξίες. Αν η διττή φύση του εμπορεύματος είχε οριστικά χωριστεί στα δύο και η αξία αποκτούσε μια επαρκή ανεξάρτητη μορφή σε κάτι άλλο εκτός από το ίδιο το εμπόρευμα, τότε η αντίθεση θα μπορούσε να λυθεί αφού τα εμπορεύματα θα αποτελούσαν αξίες χρήσης για τα ίδια και αξίες σε σχέση με το άλλο.

4. Το επιχείρημα που παρουσιάζεται εδώ αναλύεται διεξοδικότερα στη μελέτη του Itoh (1976).

5. Εάν υιοθετηθεί η άποψη ότι το χρήμα αποτελεί την απαραίτητη λύση των δυσκολιών της άμεσης ανταλλαγής (ή της αντίφασης ανάμεσα στην αξία χρήσης και την αξία), είναι πάρα πολύ δύσκολο να καταδειχτεί η λογική βάση της εμφάνισης της διευρυμένης μορφής της αξίας. Δεν είναι φανερό γιατί πρέπει να υπάρξει αντιστροφή της σχέσης της αξίας, θέτοντας ένα και μόνο εμπόρευμα στη θέση του ισοδύναμου. Το επιχείρημα που παρουσιάζεται εδώ ισχυρίζεται απεναντίας ότι η αστάθεια της διευρυμένης μορφής οδηγεί στην προσωρινή ταυτοποίηση της ανταλλαξιμότητας με ένα εμπόρευμα. Το εμπόρευμα που επιλέγεται προσωρινά κατέχει μια επιπρόσθετη αξία χρήσης. Η (μετακλιούμενη) κατοχή αυτής της επιπρόσθετης αξίας χρήσης επιτρέπει σ' ένα εμπόρευμα αγαθό να υπερισχύει έναντι των άλλων και να γίνει έτσι το γενικό ισοδύναμο.

6. Η παρούσα ανάλυση παρέχει τη λογική βάση για την εμφάνιση προϋούσας μονοπώλησης της «ιδιότητας του χρήματος» από αρκετά εμπορεύματα, αλλά δεν αποδεικνύει πλήρως το γιατί θα πρέπει να υπάρξει πλήρης μονοπώληση από ένα εμπόρευμα. Δεν υπάρχει ικανοποιητική οικονομική εξήγηση γι' αυτό το φαινόμενο, είτε νεοκλασική είτε μαρξιστική είτε κάποιας άλλης σχολής. Τουλάχιστον όμως η μαρξιστική προσέγγιση παρέχει μια λογική ερμηνεία της αυθόρμητης εμφάνισης της διαδικασίας μονοπώλησης της ανταλλαξιμότητας.

7. Το σημείο αυτό είναι χαρακτηριστικό της ιαπωνικής μαρξιστικής σχολής Ούνο.

8. Υπάρχουν αρκετές μαρξιστικές κριτικές του Ένγκελς. Βλ κυρίως Weeks (1981), Anderson (1983) και Shamsavari (1991).

9. Εδώ προκύπτει και το πρόβλημα του αν οι αξίες μπορούν να μετρηθούν άμεσα σε μονάδες της ουσίας τους θέτοντας τις τιμές σε ώρες εργασίας. Γιατί να μην είναι το χρήμα κομμάτια χαρτιού με αναγραφόμενες ώρες εργασίας; Ο Μαξ (1939, σσ. 153-159) αναλύει διεξοδικά την πρόταση για χρήμα «εργασιοχαρτό» και την απορρίπτει διότι σε μια μη συνειδητά οργανωμένη οικονομία αυτόνομων ανταγωνιστικών κεφαλαίων η αξία πρέπει οπωσδήποτε να εκφραστεί με την ανεξάρτητη μορφή κάποιου εμπορεύματος. Η απευθείας μέτρηση της αξίας σε χρόνο εργασίας απαιτεί την ύπαρξη είτε κεντρικού σχεδιασμού της οικονομίας είτε ευρείας κοινοτικής αλληλεγγύης και διασύνδεσης, ούτως ώστε να εκτιμηθούν οι ώρες εργασίας στα προϊόντα από τη σκοπιά της κοινωνίας συνολικά.

10. Βλέπε Itoh (1988, σσ. 91-92) για μια ανάλυση αυτής της σχέσης με σκοπό την προσδιορισμό της κοινωνικής αλυσίδας διαδοχικών ανταλλαγών εμπορευμάτων.

11. Το μέσο ανταλλαγής υπό τη στενή έννοια χαρακτηρίζεται από αδιάκοπη κίνηση. Ο Μαξ επίσης αναγνώρισε την έννοια του «νομίσματος σε αναστολή», δηλαδή χρήματος που παραμένει στα πορτοφόλια, στα θησαυροφυλάκια και στις τσέπες ενώ συνεχίζει να επιτελεί τη λειτουργία του μέσου ανταλλαγής υπό τη στενή έννοια.

12. Για μια διεξοδικότερη συζήτηση του ορισμού της ποσότητας του διακινουμένου χρήματος με βάση την

ανάλυση του Μαρξ, καθώς και για τη σχέση ανάμεσα στη μορφή του χρήματος και τις λειτουργίες του, βλέπε Lapavitsas (1991).

13. Για το θέμα του αποθησαυρισμού και τη σχέση του με τη χρηματοδότηση της καπιταλιστικής συσσώρευσης, βλέπε De Brunhoff (1973) και Lapavitsas (1994).

14. Όπως τονίζει η DeBrunhoff (1973), η πιστωτική θεωρία του Μαρξ βασίζεται στη θεωρία του για το χρήμα, είναι δηλαδή μια «χρηματική θεωρία της πίστης».

15. Φυσικά, η ίδια ποσότητα χρήματος μπορεί να αποτελέσει μέσο αγοράς και μέσο πληρωμής διαδοχικά, αλλά αυτό δεν μας εμποδίζει να αναλύσουμε τη μια κίνηση ξεχωριστά από την άλλη. Εξάλλου, οι προσδιοριστικοί παράγοντες της ταχύτητας νομισματικής κυκλοφορίας είναι διαφορετικοί για τα μέσα ανταλλαγής από ό,τι για τα μέσα πληρωμής, σημείο το οποίο αναλύεται διεξοδικότερα στο κύριο μέρος του άρθρου.

16. Ο Foley (1982, 1983) υποστήριξε ότι η διάκριση ανάμεσα στην «αξία του εμπορεύματος χρήμα» και την «αξία του χρήματος» παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη μαρξιστική θεωρία του χρήματος. Η «αξία του εμπορεύματος χρήμα» είναι η ενσωματωμένη εργασία που βρίσκεται σε μια μονάδα χρήματος, ενώ η «αξία του χρήματος» είναι η εργασία που αντιπροσωπεύεται από μια μονάδα χρήματος και συγκεκριμένα ο λόγος της συνολικής νέας αξίας προς τη χρηματική τιμή του καθαρού προϊόντος ανά περίοδο. Ο Foley έχει χρησιμοποιήσει αυτή την έννοια της «αξίας του χρήματος» πολύ δημιουργικά αναπτύσσοντας τη «Νέα Λύση» του προβλήματος του μετασχηματισμού. Ωστόσο, η «αξία του χρήματος» του Foley είναι προφανώς αξία την οποία διαθέτει το χρήμα (labour commanded) και όχι αξία ενσωματωμένη στο χρήμα (labour embodied). Επομένως πρόκειται για έννοια η οποία έρχεται σε διάσταση με τις βασικές παραδοχές της μαρξιστικής θεωρίας της αξίας.

17. Για μια διεξοδικότερη συζήτηση της κριτικής του Μαρξ επί του Ρικάρτο σχετικά με το ρόλο του χρήματος στην παραγωγή αγαθά, βλέπε Lapavitsas (1996).

18. Οι Heihnsohn & Steiger (1987, 1989) υποστήριξαν ότι η οικονομική δραστηριότητα κατά κανόνα συνεπάγεται την προκαταβολή ιδιωτικής περιουσίας από ένα συμβαλλόμενο μέρος με την προσδοκία ότι η περιουσία αυτή, συν κάποιο κέρδος, θα επιστραφεί από το άλλο συμβαλλόμενο μέρος σε εύθετο χρόνο στο μέλλον. Ο αρχικός ρόλος του χρήματος, κατ' αυτή την άποψη, είναι απλώς να αποτελεί ιδεατή μονάδα μέτρησης που διευκολύνει την προκαταβολή και την επιστροφή της αξίας στα συμβαλλόμενα μέρη.

19. Ο ρόλος της δουλείας στον ελληνορωμαϊκό κόσμο έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την ιστορική βιβλιογραφία και ουσιαστικά τους μαρξιστές ιστορικούς. Η πλέον βαρυσήμαντη εργασία είναι αυτή του St Croix (1981, ch 2, 3), ο οποίος, χωρίς να παραβλέπει τη σπουδαιότητα της ελεύθερης εργασίας, ισχυρίζεται ότι η δουλεία αποτέλεσε την κύρια πηγή του πλεονάσματος που απορροφούσε η άρχουσα τάξη των ελλήνων γαιοκτημόνων. Η Meiksins-Wood (1988, ch 3, 4), από την άλλη, ισχυρίζεται ότι η ελεύθερη αγροτική εργασία και όχι η δουλεία προσέδωσε στην ελληνική πόλη τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα.